ΠΑΝ. ΔΗΜΑΚΗ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ «ΠΑΝΤΕΙΟΥ» Σ.Π.Ε.

ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ

Ἡ ζωή του καὶ ἡ ἐποχή του

Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός
Ἡ ζωή του καὶ ἡ ἐποχή του*

Μὲ ἰδιαίτερη, θὰ μποροῦσα νὰ πῶ, ἱκανοποίηση ἀνέλαβα, ὅταν ἡ Σχολὴ μοῦ τὸ ἀνέθεσε, νὰ μιλήσω γιὰ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες. Τὸ ἐξομολογοῦμαι : μὲ συγκινοῦν — ἢ μήπως συγκινοῦν τὸν καθένα μας ; — οἱ τέτοιου εἴδους ἀναδρομὲς στὶς ἀπαρχὲς τοῦ σημερινοῦ μας κόσμου καὶ εἰδικότερα στὶς ἀπαρχὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ...

(*) Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ περιλαμβάνει μιὰ ὁμιλία μου ποὺ δόθηκε κατὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τὸ 1979, στὴν αἴθουσα τελετῶν τῆς «Παντείου» Ἀνωτάτης Σχολῆς. Καταχωρίζεται ἐπαυξημένη κάπως καὶ πλουτισμένη μὲ ὁρισμένα πρόσθετα στοιχεῖα, ποὺ κρίθηκαν ἀπαραίτητα γιὰ τὴν πληρότητά της στὴ σημερινή της μορφή.

Συνοπτικὴ βιβλιογραφία: Τὰ ἔργα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου τὰ βρίσκει κανεὶς στοὺς τόμους 35-38 τῆς «Πατρολογίας» τοῦ Migne. Ἀπὸ τὴ νεότερη βιβλιογραφία, ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλη, χρησιμοποίησα τὰ ἀκόλουθα (στὰ ὁποῖα καὶ παραπέμπω μόνο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ τίτλου τοῦ ἔργου του):

Ἀθανασιάδου-Fowden, Πολύμνια, Ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία (στὴν Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τῆς «Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν»), τομ. 2, Ἀθήνα, 1978, σελ. 32-91. Ἀλεξίου Ἰω., Ἀστέρες πολύφωτοι (Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος) Ἀθῆναι, 1968. Campenhausen (Von-): Griechische Kirchenväter (Urban Bücher, Stuttgart, 1956). Ἀπὸ τὴ σελίδα 101 καὶ πέρα ὁ λόγος, εἰδικότερα, γιὰ τὸν Γρηγόριο. Γλύκαντζη - Ahrweiler, Ἑλ.: Ἑλληνισμὸς καὶ Βυζάντιο (Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τῆς «Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν») Ἀθήνα, 1978, τομ. Ζ, σελ.6-29. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου: Ἅπαντα τὰ ἔργα: Τόμος 1ος, Λόγοι (Εἰσαγωγὴ μετάφρασις, σχόλια ὑπὸ Νικ. Ἀποστολάκη. Ἔκδοσις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη, 1975. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου: I-IV Θεολογικοὶ λόγοι. (Εἰσαγωγή, μετάφρασις, σχόλια Ἀρχιμ. Μελετίου Καλαμαρᾶ, ἔκδοσις «Ὠφελίμου βιβλίου», Ἀθῆναι, 1976). Θεοδώρου Εὐάγγ.: Ἡ ἀληθὴς πρόοδος κατὰ τοὺς τρεῖς ἱεράρχες (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τόμου τῶν «Ἐπισήμων λόγων» τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1968-70), σελ. 5-25. Κωνσταντίνου, Θεοδ.: Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι (ἔκδοσις Ἑταιρείας Φίλων τοῦ Λαοῦ, Ἀθῆναι, 1978). Κωνσταντινίδου, Ἰω.: Πατερικαὶ μορφαί: οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι (Ἀθῆναι, 1969). Μεταλληνοῦ, Γ. : Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ: Λόγος ἐπικήδειος τοῦ Μεγ. Βασιλείου (Ἀθήνα, 1968). Μπαλάνου Δημ.: Διατὶ ἡ ἑορτὴ τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν ἐθεσπίσθη ὡς ἑορτὴ τῆς παιδείας (ἔκδοσις «Ἀστέρος» Παπαδημητρίου· Ἀθῆναι, χ.χρ.). Μπόνη, Κ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, γενεαλογικὸ δένδρο (Ἀθῆναι, 1953). Μπόνη, Κ.: Πολύκαρπα ἀνθολογήματα ἐκ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ Μεγ. Βασιλείου (εἰς τὸ περιοδικὸ «Ὁ Ἐφημέριος», τόμ. ΚΗ, ἀριθμὸς 8). Τοῦ ἴδιου: Σκέψεις ἐπὶ συγχρόνων ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων (Ἀθῆναι, 1972) Νικοδήμου (Μητροπολίτου Ἀττικῆς), Ἡ ἱκεσία ἑνὸς Ἁγίου (Ἀθῆναι, 1970). Ντήλ Καρόλου: Βυζαντινὲς μορφὲς (τόμοι I-II, μετάφραση Στέλλας Βουρδουμπᾶ, Ἀθή-

Μετὰ ὅμως τὴν πρώτη ἱκανοποίηση εἶδα καὶ τὶς κάποιες δυσχέρειες : διεπίστωσα ὅτι τὰ πάντα εἶχαν ἤδη λεχθεῖ γιὰ τοὺς τρεῖς Ἱεράρχες: γιὰ τὴν προσφορά τους στὴν Ὀρθοδοξία, γιὰ τὴ σύζευξη ποὺ ἐπιχείρησαν μεταξὺ τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος καὶ τῶν δογμάτων τῆς νέας θρησκείας, γιὰ τοὺς ἀγῶνες τους κατὰ τῶν αἱρέσεων... Γιὰ ὅλα εἶχε κάτι γραφεῖ ἀφ' ὅτου ἰδίως ἄρχισαν νὰ γιορτάζονται σὰν προστάτες τῆς παιδείας.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ τρεῖς Ἱεράρχες ἔχουν ἀρχίσει νὰ τιμοῦνται ἀπὸ τὴν ἐκκλησία μας μαζὶ (κ α ὶ μαζὶ γιατὶ ὁ καθένας τους διατήρησε καὶ τὴν προσωπικὴ του ἑορτὴ μέσα στὸν Ἰανουάριο κάθε χρόνου) ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα, ἀπὸ τότε δηλαδὴ ποὺ θέλοντας νὰ βάλει ἕνα τέρμα στὶς συζητήσεις ποὺ διεξάγονταν γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ ποιὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς (ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἢ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὁ Ναζιανζηνὸς) ἦταν ὁ σπουδαιότερος, ὅρισε νὰ γιορτάζονται σὰν ἰσάξιοι τὴν ἴδια μέρα, στὶς 30 Ἰανουαρίου.

Σάν, ὅμως, προστάτες εἰδικότερα τῆς παιδείας ἀναγνωρίσθηκαν πολὺ ἀργότερα· μάλιστα στὴν ἀρχὴ ἐθιμικά. Ὅπωσδήποτε τὸ 1848, πρὶν 130 δηλαδὴ περίπου χρόνια, ἡ Πρυτανεία τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου μας, καθιέρωσε καὶ ἐπίσημα τὴν κοινὴ ἑορτή τους σὰν ἑορτὴ γενικῶς τῆς παιδείας.

Πάντως τελικὰ εἶδα ὅτι μέσα στὴν πολλὴν ἐνασχόληση μὲ τὶς ἰδέες καὶ τὰ ἔργα τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν, εἶχαν λησμονηθεῖ — ἀρκετά — οἱ ἴδιοι οἱ ἱεράρχες, σὰν ἄνθρωποι. Ἡ πορεία τους καὶ τὰ παθήματα τῆς ψυχῆς τους.

Γι' αὐτὸ καὶ ἐθεώρησα ὅτι δὲν θὰ ἦταν ἄσκοπο νὰ ἀσχοληθοῦμε ἀπόψε μ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀνθρώπινη πλευρά τους, τὴν καθημερινότερη· νὰ μιλήσουμε γιὰ τὰ σωματικά τους βάσανα στὰ μακρινά τους ἐρημητήρια, γιὰ τὶς ἀπογοητεύσεις ποὺ αἰσθανόντουσαν ἔχοντας νὰ μορφώσουν ψυχὲς τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἀκόμα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον βάναυσες ἢ γιὰ τὴν πορεία τους στὴν ἀναζήτηση τοῦ θείου.

Ἐπειδή, βέβαια, δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ μιλήσουμε καὶ γιὰ τοὺς τρεῖς στὰ στενὰ χρονικὰ ὅρια μιᾶς διαλέξεως, τελικὰ περιοριστήκαμε στὸ πρόσωπο ἑνὸς μόνο, τοῦ Γρηγορίου, ποὺ θεωρεῖται σὰν ὁ μέγαλος δογματικὸς τῆς ἐκκλησίας μας. Ὑπῆρξε μεγάλος ποιμενάρχης ἀλλὰ συνάμα καὶ τρυφερότατος ποιητὴς μὲ μιὰ βασανισμένη καὶ διαρκῶς αἱμάσουσα ψυχὴ ποὺ ζητοῦσε πάντοτε νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸν κλοιὸ καὶ τὶς πιέσεις τῆς γύρω πραγματικότητας...

Στράφηκα πρὸς τὸν Γρηγόριο γιατὶ ἀπὸ μιὰ ἄποψη ὁ Ἅγιος Πατέρας βρίσκει περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἄμεση ἀνταπόκριση στὴν ψυχὴ τοῦ σύγχρο-

---

να, 1969). Παπαδοπούλου, Στύλ.: Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (Ἀθήνα, 1975). Παπαδοπούλου, Χρ. ἄρθρο: Γρηγόριος (εἰς τὴν ΜΕΕ, τόμος VIII, σελ. 721). Παπαμιχαήλ, Γρηγ.: Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ ὁ Ἰουλιανὸς ὁ ἀποστάτης (Ἀθῆναι, 1920). Στασινοπούλου, Μιχ., Μορφὲς ἀπὸ τὸν τέταρτον αἰῶνα μ.Χ. (Ἀθήνα, 1972). Τρεμπέλα, Παν.: Ὁποῖος ἐμφανίζεται ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (Ἀθῆναι, 1946). Τσάτσου, Ἰω.: Ἀθηναῖς (Βιβλιοπωλεῖο «Ἑστίας». Ἀθήνα, 1970). Χρήστου, Παναγ.: Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ ἀναχωρήσει δραστηριότης Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ 6ου τόμου τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, 1963). Fleury, E.: Saint Grègoire de Nazianze et son temps (Paris, 1930).

νου ἀνθρώπου ποὺ κι' αὐτὸς τριγυρισμένος ἀπὸ τὸν ἄκομψο σημερινὸ κόσμο μας καὶ ἐνοχλημένος ἀπὸ τὶς ἀσχήμιες ποὺ διαρκῶς ἀντιμετωπίζει καταλαμβάνεται — καθόλου σπάνια... — ἀπὸ διάθεση φυγῆς — μιὰ διάθεση ἀρκετὰ ἀνάλογη μὲ τοῦ Γρηγορίου τὸ πάθος γιὰ τὴν ἔρημο.

Ἔτσι μιλώντας γι' αὐτὸν θὰ βροῦνε μιὰ κάποια ἀνταπόκριση — ἀσθενῆ βέβαια — οἱ παληοί του στίχοι: «...περιστοιχίζομαι ἀπὸ τοὺς πόνους καὶ τοὺς στεναγμοὺς, σὰν (τραυματισμένο)... λιοντάρι ποὺ τὸ γαυγίζουν ὁλόγυρα κακὰ σκυλιά. Πρέπει νὰ ὑμνολογηθῶ μὲ θλιβερὸ τραγούδι... ...Ἴσως κι αὐτὸ κάποτε νὰ γίνη (ἀπὸ)... κάποιον ποὺ θὰ βάλη τὰ δάχτυλα σὲ καλόηχη κιθάρα καὶ θάναι φίλος τῶν παθῶν μου (καὶ) μὲ φθόγγους συγκρατημένους θὰ θυμηθῆ τὸ Γρηγόριο ποὺ τὸν ἀνάθρεψε ἀνάμεσα στοὺς Καππαδόκες ἡ μικρὴ πόλι... (τῆς Ναζιανζοῦ)[1]*».*

Ι. Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΡΩΤΑ

Ἡ πόλη τῆς Ναζιανζοῦ, ποὺ ἔδοσε ἀργότερα τὸ ὄνομά της στὸ Γρηγόριο[2] βρισκόταν στὴν περιφέρεια τῆς Καππαδοκίας στὸ κέντρο τῆς Μ. Ἀσίας. Ὑψίπεδο αἰχμηρὸ καὶ ἄνυδρο ἡ Καππαδοκία (σὲ μερικά της σημεῖα φτάνει τὰ 1600 μέτρα!) μοιάζει, ἔτσι στὰ βάθη τῆς Ἀνατολίας ποὺ κεῖται, ἀπομονωμένη καὶ ξεχασμένη. Πρωτεύουσά της ἡ Καισάρεια. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ οἱ πόλεις δὲν ἦταν συνήθως πολυάνθρωπες ἡ Καισάρεια εἶχε πάντως πληθυσμὸ γύρω στὶς 400.000 ψυχές. Τὴν θεωροῦσαν ὄχι μόνο κέντρο ἐμπορικὸ ἀλλὰ καὶ σὰν κέντρο γραμμάτων[3].

---

1. Μετάφραση τοῦ πατρὸς Νικοδήμου, Ἡ Ἱκεσία..., σελ. 185.

2. Ἡ Ναζιανζὸς μᾶς εἶναι γνωστὴ περισσότερο γιατὶ τὸ ὄνομά της συνδέθηκε μὲ τὸν Γρηγόριο, παρὰ αὐτὴ καθαυτὴ σὰν πόλη. Οἱ ἴδιοι πάντως οἱ κάτοικοί της ἦταν ὑπερήφανοι γιὰ τὸ δικαστήριο της καὶ τὴ ρητορική της σχολή. Φαίνεται ὅμως ὅτι οὔτε τὸ ἕνα οὔτε ἡ ἄλλη ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα σπουδαῖα. Τὸ δικαστήριό τους δὲν πρέπει νὰ ἦταν παρὰ ἕνα συνηθισμένο εἰρηνοδικεῖο μικρῆς πόλης. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ρητορική τους σχολὴ (F l e u r y, Saint..., σελ. I)

3. Μιλοῦμε γιὰ τὴ Ναζιανζὸ ἢ τὴν Καισάρεια χωρὶς νὰ ξέρουμε πλήρως τὴ «δομὴ τῶν πόλεων αὐτῶν», τὸ πῶς «λειτουργοῦσαν». Δὲν ἔχει γραφεῖ ἀκόμα ἡ πλήρης ἱστορία αὐτῶν καὶ τῶν ἄλλων ὁμοίων τους βυζαντινῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων, ἰδίως ἐκεῖ γύρω ἀπὸ τοὺς αἰῶνες Γ' καὶ Δ' μ.Χ. — αἰῶνες ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα γιατὶ εἶναι οἱ χρόνοι τῆς οὐσιαστικῆς ἐκκινήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, τῆς νέας καὶ ὡς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ διωκόμενης θρησκείας. Ὁπωσδήποτε εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ πόλεις αὐτὲς τῆς Μ. Ἀσίας καὶ Ἀνατολίας εἶχαν διατηρήσει ἕνα μικρὸ ποσοστὸ ἀνεξαρτησίας, αὐτοδιοικούνταν σὲ πολλά. Ἄλλωστε κάτι τέτοιο ἔμοιαζε καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιβεβλημένο ἔτσι ἀπομακρυσμένες ποὺ ἦσαν ἀπὸ τὴν πηγὴ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, τὴν Κωνσταντινούπολη. Λίγο παλαιότερα, ἂς προστεθεῖ καὶ αὐτό, ἡ ρωμαϊκὴ ἡγεσία εἶχε προσπαθήσει νὰ εἰσαγάγει στὶς περιοχὲς ἐκεῖνες (τουλάχιστον στὶς πόλεις) τὴ λατινικὴ γλῶσσα καὶ τὰ ἐν γένει στοιχεῖα τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὅμως παρὰ τὶς προσπάθειες τῆς Ρώμης, ἡ ὅλη ἀτμόσφαιρα στὶς πόλεις αὐτές, παρὰ τὸ ὅτι ἦσαν τόσο ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὶς καθαρὰ ἑλληνικὲς μικρασιατικὲς ἀκτές, εἶχε παραμείνει ἑλληνική. Οἱ κάτοικοί τους ἐμιμούνταν καὶ ἀναφερόντουσαν διαρκῶς στὰ κλασσικὰ ἑλληνικὰ καὶ μετακλασσικὰ ἐπιτεύγματα στὴν τέχνη καὶ στὸ λόγο. Πάντως αὐτὸ εἶχε καὶ μιὰ ἀρνητικὴ πλευρά. Ἡ συνεχὴς ἐπιστροφὴ στὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ πρότυπα κατέληγε νὰ φέρνει στὴν ἐπιφάνεια καὶ ὁπωσδήποτε νὰ ἐνισχύει τὴν παλαιὰ θρησκεία τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου ποὺ βρισκόταν στὰ θεμέλια (σὰν μύθος καὶ σὰν ἦθος) ὅλων αὐτῶν τῶν

Ὁ Γρηγόριος γεννήθηκε τὸ 329 στὴν περιφέρεια ἑνὸς οἰκισμοῦ, τὴν παληὰ Κάρβαλη (σήμερα λέγεται Γκέλβερι) δίπλα σὲ μιὰ κωμόπολη, τὴν Ἀριανζό, ποὺ διοικητικὰ ἀνῆκε στὴν κοντινή της Ναζιανζὸ (τὸ σημερινὸ Νένιζι)[4].

Κάρβαλη, Ἀριανζός, Ναζιανζός: παληὲς μικρὲς χριστιανικὲς κωμοπόλεις καὶ πόλεις ποὺ σιγὰ - σιγὰ σβήνουν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μνήμη... Στὴν Κάρβαλη, μέχρι τὴ μικρασιατικὴ καταστροφή, ὑπῆρχε καὶ ὡραῖος ναὸς ἀφιερωμένος σ' αὐτόν, στὸν Ἅγιο Γρηγόριο. Σήμερα ἔχει μετατραπεῖ σὲ τζαμί... Οἱ Τοῦρκοι, ἀνυποψίαστοι ἀγρότες, ζοῦν ἐκεῖ χωρὶς τίποτε νὰ γνωρίζουν, βέβαια, ἀπὸ τοὺς παληοὺς χριστιανικοὺς θρύλους, ποὺ περιβάλλανε κάποτε τὰ μέρη ἐκεῖνα τῆς Καππαδοκίας, λίκνο τῆς Ὀρθοδοξίας, ὅπου ἔζησαν καὶ ἔδρασαν τόσοι καὶ τόσοι ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μας. Σίγησαν, ὁριστικὰ πιά, οἱ ἑλληνικὲς φωνὲς ἐκεῖ πέρα...[5]

Στὰ μακρινὰ ἐκεῖνα καὶ ἄνυδρα ὑψίπεδα τῆς Καππαδοκίας, ἐπέρασε ὅλη σχεδὸν τὴ ζωὴ του, πιστὸς καὶ ἀπόκοσμος, ὁ Γρηγόριος. Ψυχὴ γλυκειὰ καὶ μὲ ἰδιαίτερη κλίση στὴν ποίηση (θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια ἀρκετὰ δείγματα τοῦ ποιητικοῦ λόγου του) καὶ ὑπερβολικὰ εὐαίσθητη, συγκλονιζόταν καὶ ἀπελπιζόταν μέχρι θανάτου μπρὸς στὴν παραμικρὴ δυσχέρεια τῆς ζωῆς· καὶ τότε σὰν μόνη διέξοδο εὕρισκε τὸ νὰ φεύγει ἀσκητὴς στὴν ἔρημο.

Ἀπεχθανόταν τὶς τόσο συχνὲς στὴν ἐποχή του θρησκευτικὲς διαμάχες ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς κατέληγαν σὲ διαβολὲς καὶ σὲ κακόβουλες καταγγελίες. Καὶ τοῦ πιὸ μικροῦ ἀκόμα ἱερωμένου ἡ ἐκλογὴ ἔδινε λαβὴ σὲ πλῆθος, κάθε ἄλλο παρὰ συμπαθητικῶν, παρασκηνιακῶν ἐνεργειῶν, κακοτήτων καὶ δυσβαστάκτων πιέσεων...

Ἂν θὰ τολμοῦσε, αὐτὸς ὁ ταπεινὸς τοῦ Θεοῦ, νὰ τοῦ ζητήσει κάτι, τὸ μόνο ποὺ θὰ παρακαλοῦσε νὰ τοῦ δοθεῖ θὰ ἦταν ἕνα ἀπόμερο ἐρημητήριο ὅπου, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε βιοτικὴ μέριμνα, νὰ μπορεῖ νὰ ἐκζητᾶ ἀπερίσπαστος τὸν Κύριο... «Κι' ἦταν (ἔγραφε σ' ἕνα του ποίημα)[6] ἦταν ἀκόμα (γιὰ μένα)... ἀγαπητὲς οἱ προσευχὲς κι οἱ στεναγμοὶ καὶ οἱ χωρὶς ὕπνο νύχτες...».

λογοτεχνικῶν ἀλλὰ καὶ φιλοσοφικῶν κλασσικῶν ἔργων στὰ ὁποῖα οἱ ἀνατολικοὶ ἀναφερόντουσαν σὰν σὲ ὑποδείγματα. Ἔτσι, ὅμως, ἐνισχύονταν οἱ παλαιὲς ἐθνικὲς δοξασίες καὶ ἡ ἀντίστασή τους κατὰ τῆς νέας θρησκείας, Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ τότε, στὰ μέσα τοῦ Δ΄ μ.Χ. αἰ., βρῆκε πρόσφορο ὁπωσδήποτε ἔδαφος ὁ Ἰουλιανὸς γιὰ νὰ πρωθήσει τὰ παράτολμα σχέδιά του νὰ δόσει καὶ πάλι «νέαν καλύβην στὸ Φοίβο», γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὰ λόγια τοῦ παλαιοῦ δελφικοῦ χρησμοῦ.

4. Τοὺς κατοίκους τῆς Καππαδοκίας, ἑπομένως καὶ τῆς Ναζιανζοῦ, τοὺς κατηγοροῦσαν γιὰ πονηρούς, ἄξεστους καὶ ἀπαίδευτους. Ὁπωσδήποτε οἱ τέτοιες κατηγορίες καλὸ εἶναι νὰ γίνονται δεκτὲς μὲ ἐπιφύλαξη. Ἀπόδειξη γιὰ τὸ ἀντίθετο θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ λόγοι ποὺ ὁ Γρηγόριος ἐκφωνοῦσε στὶς ἐκκλησίες τῆς Ναζιανζοῦ: ἂν οἱ Καππαδόκες ἦσαν τόσο ἀμαθεῖς ὅσο θέλουν νὰ τοὺς ἐμφανίζουν, τότε δὲν θὰ τοὺς μιλοῦσε σὲ τόσο ὑψηλὸ τόνο καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία του δὲν θὰ ἦταν τόσο πυκνὴ (Fleury, Saint Grégoire..., σελ. 2).

5. Μιχ. Στασινόπουλου, Μορφές..., σελ. 123.

6. Μετάφραση πατρὸς Νικοδήμου, Ἱκεσία..., σελ. 129.

Μεταβατικοί χρόνοι

Οἱ χρόνοι τοῦ Δ΄ αἰώνα, κατὰ τοὺς ὁποίους ἔζησε ὁ Γρηγόριος ὑπῆρξαν χρόνοι μεταβατικοί. Ἔδρασε στὸ μεταίχμιο δύο πολὺ ἀντίθετων κόσμων: τοῦ εἰδωλολατρικοῦ ποὺ βυθιζόταν, μὲ τὸ πέρασμα τῶν ἐτῶν, ὅλο καὶ περισσότερο στὸ σκιόφως καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πού, νέος γιομάτος ἱκμάδες καὶ μαχητικότητα καὶ σ' ὁρισμένες περιπτώσεις οἰστρηλατημένος ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἕναν ἔντονο φανατισμό, ἐρχόταν νὰ καταλάβει τὸ χῶρο ποὺ ἄφηνε ἡ παληὰ θρησκεία[7].

Τὸν Δ΄ αἰώνα τὸν εἶπαν χρυσὸ γιὰ τὴ μεγάλη ἀνάπτυξη κατὰ τὴ διάρκειά του τῆς χριστιανικῆς γραμματείας. Θὰ τὸν λέγαμε καὶ κοσμογονικό, γιατί κατὰ τὸν Δ΄ κατὰ κύριο λόγο αἰώνα πραγματώθηκε ἡ μεγάλη ἀλλαγή: ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ στὸν χριστιανικὸ κόσμο. «Κοσμογονικό» γιατί, ἐπίσης, κατὰ τὴ διάρκεια αὐτοῦ τοῦ Δ΄ αἰώνα πραγματώθηκε ἡ μεγάλη ἀλλαγή: μέσα ἀπὸ συγκρούσεις καὶ ποικίλλες ἀντιθέσεις καὶ ἀνακυκλώσεις ἐτέθησαν οἱ πνευματικὲς ἀλλὰ καὶ κοινωνικοοικονομικὲς ἐκεῖνες βάσεις ποὺ πάνω τους στηρίχθηκε καὶ ἔζησε, τοὺς μακροὺς αἰῶνες ποὺ ἔζησε, τὸ Βυζάντιο, κοιτίδα καὶ ἀπαρχὴ τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ, τοῦ δικοῦ μας.

Ἴσως ὁ Δ΄ αἰώνας θὰ μποροῦσε νὰ ἀξιώσει καὶ τὴν ὀνομασία τοῦ αἰώνα τῆς ἀνοχῆς – τῆς ἀνοχῆς γιὰ κάθε ἰδέα καὶ γιὰ κάθε θρησκευτικὴ πεποίθηση. Παρὰ τὶς προόδους τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅσοι ἀπέμειναν ἀκόμα ὀπαδοὶ τῆς παληᾶς θρησκείας ἀσκοῦσαν ἐλεύθερα τὰ τῆς λατρείας τους.

Ἔτσι, μὲ τὴ συνύπαρξη αὐτή, στοιχεῖα σαφῶς χριστιανικὰ ἀναμειγνύονταν χωρὶς πολλὲς ἀντιδράσεις ἢ διαμαρτυρίες, μὲ στοιχεῖα ἐθνικά· βέβαια καὶ ἀντίστροφα. Στὴ σύμμειξη αὐτὴ βοηθοῦσε καὶ ἡ χρησιμοποίηση γενικῶς, ὡς ὀχήματος ἰδεῶν, τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, εἰδικότερα τῆς «κοινῆς ἑλληνικῆς», καθὼς καὶ ἡ ἰσοπέδωση ὅλων τῶν λαῶν τῶν περιοχῶν γύρω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς Μεσογείου κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια κρατικὴ ἐξουσία – μιὰ ἰσοπέδωση ποὺ εἶχε ἀρχίσει, ὡς γνωστό, ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο...

Ἡ διάδοση τῆς νέας θρησκείας

Πρὶν ἔρθουμε στὴ σεμνὴ μορφὴ τοῦ Γρηγορίου, ἀνάγκη νομίζω, νὰ διευκρινιστεῖ καὶ τὸ ἀκόλουθο σημεῖο: Ἀκοῦμε συνήθως νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὸ

7. Οἱ μακρινοὶ αὐτοὶ αἰῶνες, ὁ Δ΄ καὶ ὁ Ε΄, ἴσως μαζί τους καὶ ὁ ΣΤ΄, σχηματίζουν μιὰ περίοδο γιὰ τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς μὲ βεβαιότητα ἂν ἀποτελεῖ τὴν ἀνατολὴ τῆς νέας αὐτοκρατορίας, τῆς Βυζαντινῆς, ἢ τὴ δύση τῆς παλαιᾶς, τῆς Ρωμαϊκῆς. Οἱ Ἅγιοι Πατέρες ποὺ ἔδρασαν τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἔζησαν – καὶ ὑπέφεραν – ὅλο τὸ δρᾶμα τῆς μεταβατικῆς ἐκείνης ἐποχῆς, τῆς πρωτοβυζαντινῆς. Ἂς σημειωθεῖ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ὅτι ὁ ὅρος «βυζαντινός», ὅπως εἶναι γνωστὸ καὶ ὅπως παρατηροῦσε τελευταῖα καὶ ἡ Ahrweiler (Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τῆς «Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν», τόμ. σελ. 6, στὴλ α'), δὲν χρησιμοποιήθηκε ποτὲ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς κατοίκους τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας γιὰ τὸν αὐτοχαρακτηρισμό τους. Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους λέγοντας Βυζάντιο ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐννοοῦν μόνο τὴν παλαιὰ μεγαρικὴ ἀποικία. Ὁ «ὅρος βυζαντινός... δημιουργήθηκε ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι πρῶτοι ἀμαύρωσαν μὲ τὶς ὑποκειμενικές, ἐμπαθεῖς σχεδόν, ἀπόψεις τους τὸ ἔργο τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας...».

χριστιανισμὸ τοῦ Δ΄ αἰώνα καὶ γιὰ τὶς ἀνθοῦσες κιόλας ἐκκλησίες του, ὅπως λ.χ. τῆς Καππαδοκίας, τῆς Αἰγύπτου ἢ τῆς Κυρηναϊκῆς καὶ τὶς ὁποιες ἄλλες, καὶ σχηματίζουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἤδη ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἡ ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ εἶχε πλήρως συντελεστεῖ. Ἀλλ' ἔτσι δὲν μπορεῖ κανεὶς ν' ἀντιληφθεῖ ποιὸ περιεχόμενο μποροῦσαν νὰ ἔχουν οἱ ἀγῶνες (γιὰ τοὺς ὁποίους ἐπίσης γίνεται λόγος) τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας τῶν χρόνων ἐκείνων γιὰ τὴ διάδοση τῆς νέας θρησκείας.

Ὅμως ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ χριστιανισμὸς εἶχε κι' ὅλας ἐπικρατήσει κατὰ τὸν Δ΄ αἰώνα εἶναι ἐσφαλμένη. Οἱ τρεῖς αἰῶνες ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ τοῦ Δ΄ δὲν εἶχαν ἀρκέσει γιὰ τὴν ἐπιβολή του.

Ἀκόμα καὶ στὴν Ἀνατολὴ πού, μυστικοπαθὴς καὶ πιὸ ἀπελπισμένη, τὸν δέχτηκε ταχύτερα, ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν ἐκτεταμένες περιοχὲς ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμα προσχωρήσει στὴ νέα θρησκεία. Στὴν Αἴγυπτο λ.χ., ποὺ προαναφέραμε, δὲν εἶχε διαδοθεῖ παρὰ κυρίως στὸ χῶρο τοῦ δέλτα τοῦ Νείλου. Στὴν Κυρηναϊκὴ ἀνάλογα : μόνο γύρω ἀπὸ τὴν Καρχηδόνα.

Στὴ βορειοδυτικὴ Εὐρώπη καὶ τὶς πάνω ἀπὸ τὸ Δούναβη περιοχὲς ἡ νέα θρησκεία ἐξακολουθοῦσε τὸν Δ΄ αἰώνα νὰ εἶναι περίπου ἄγνωστη. Στὴν Ἱσπανία λ.χ., τὴν Ἰταλία καὶ ἐδῶ στὴ νότια Ἑλλάδα ὁ Χριστιανισμὸς εἶχεν ἁπλῶς «σημαντικὸν ἀριθμὸ ὀπαδῶν» — τίποτα παραπάνω. Ὅταν ὁ Γρηγόριος, γύρω στὰ 350, ἦρθε στὴν Ἀθήνα τὴ βρῆκε ἀκόμα γιομάτη εἰδωλολατρικοὺς ναούς, μὲ δυσκολία δὲ κατόρθωσε νὰ βρεῖ σχολὴ χριστιανικῶν κατευθύνσεων γιὰ νὰ φοιτήσει.

Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι ὁ τελευταῖος μεγάλος διωγμὸς τοῦ Διοκλητιανοῦ εἶχε γίνει τὸ 303 καὶ τὸ περίφημο Διάταγμα τοῦ Μεδιολάνου (τοῦ Μιλάνου) μὲ τὸ ὁποῖο παραχωρήθηκε ἀπὸ τὸν Μεγ. Κωνσταντίνο ἡ ἀνεξιθρησκεία, γεγονὸς ποὺ ἔκανε τοὺς Χριστιανοὺς νὰ βγοῦν ἀπὸ κατακόμβες καὶ νὰ ἀναπνεύσουν, ἐκδόθηκε μόνο τὸ 313[8]· ὁ Γρηγόριος γεννήθηκε ὅπως εἴπαμε τὸ 329.

Μετὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς διευκρινίσεις ἐξηγοῦνται πιὰ οἱ προσπάθειες ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ καταβάλλονται γιὰ τὴν διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ γιὰ τὶς ὁποῖες μιλᾶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία.

Στὴν διάδοσή του, ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἡ προσθήκη καὶ αὐτῶν τῶν λίγων ἀκόμα, συνετέλεσαν ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὶς συνηθέστατα γιομάτες αὐταπάρνηση

---

8. Βοήθησε ὁ Μεγάλος Κωνσταντίνος τὸν Χριστιανισμὸ γιατὶ εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό· ὅπως βοήθησε τὸν ἑλληνισμὸ γιατὶ εἶχε ἀνάγκη καὶ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ ποικίλοι λαοὶ ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας εἶχαν ἀνάγκη ἑνὸς συνδετικοῦ κρίκου μεταξύ τους ποὺ θὰ τοὺς βοηθοῦσε νὰ αἰσθανθοῦν σὰν ἕνα ἔθνος. Τὸν σύνδεσμο αὐτὸν ὁ Μεγάλος Κωνσταντίνος ἀντελήφθη ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ τὸν ἀποτελέσει ὁ Χριστιανισμός — γιὰ τοῦτο καὶ τὸν ἐνίσχυσε. Ἡ κρατικὴ μηχανὴ ἐξ ἄλλου εἶχε ἀνάγκη ἐπανδρώσεώς της ἀπὸ ἱκανὰ στοιχεῖα καὶ τέτοια, κατάλαβε ὅτι, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀναζητηθοῦν ἀλλοῦ παρὰ στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς μετέχοντες τῆς παιδείας τους ἐξελληνισμένους ἀνατολικούς. Γι' αὐτὸ ἔστρεψε καὶ πρὸς αὐτοὺς τὸ ἐνδιαφέρον του (Ἑλ. Arweiler, Ἑλληνισμὸς καὶ Βυζάντιο..., ὅπ. παρ., σελ. 8, στήλη α΄).

ἐνέργειες τῶν πρώτων Χριστιανῶν καὶ δύο ἄλλοι παράγοντες : π ρ ῶ τ α οἱ κάποιες μονοθεϊστικὲς ἰδέες ποὺ κυκλοφοροῦσαν εὐρύτατα τότε στὶς διάφορες περιοχὲς γύρω στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἤδη ἀπὸ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Χαρακτηριστικὰ σχετικῶς εἶναι τὰ ὅσα ὁ Κικέρωνας ἔγραφε στὸ ἔργο του De divinazione — χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἐποχῆς ποὺ εἶχε χάσει τὴν πίστη της στοὺς παληοὺς θεοὺς καὶ παραπαίοντας κάπως ἀναζητοῦσε κάτι νέο: «Ὁ σοφὸς (ἔγραφε ὁ Κικέρωνας) πρέπει νὰ διατηρεῖ τὰ ἔθιμα τῶν προγόνων του καὶ νὰ τηρεῖ τὶς λατρεῖες. Ἡ ὁμορφιὰ ὅμως τοῦ κόσμου τούτου καὶ ἡ τάξη τῶν οὐρανίων σωμάτων μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει ἕνα ὄν αἰώνιο, ποὺ ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ τιμᾶ καὶ νὰ θαυμάζει[9]. Π ρ ῶ τ α, λοιπόν, αὐτὴ ἡ κάποια τάση πρὸς τὸ μονοθεϊσμὸ ποὺ εὐνοοῦσε βέβαια πολὺ τήν, μονοθεϊστικὴ κι αὐτήν, θρησκεία τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ὕ σ τ ε ρ α, ἂς προσθέσουμε, καὶ τὸ πνεῦμα (στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε καὶ προηγουμένως) ἀνοχῆς γιὰ τὸ κάθε τί, γιὰ τὴν κάθε ἰδέα καὶ τὴν κάθε θρησκευτικὴ δοξασία.

Τ έ λ ο ς, ὁ χριστιανισμὸς γινόταν εὔκολα ἀποδεκτὸς καὶ γιὰ κάτι πιὸ οὐσιαστικό : γιατὶ ἐκτὸς τῶν ἄλλων πρόσφερε μιὰ θετικὴ παρηγοριὰ (μιὰ παραμυθία ποὺ δὲν ἔδινε ἀντίστοιχα ἡ εἰδωλολατρεία) μιλώντας γιὰ τὴν ὕπαρξη μιᾶς μετὰ θάνατο ζωῆς καὶ γιὰ ἕναν παράδεισο ποὺ περίμενε τοὺς ἀγαθοὺς τῇ καρδίᾳ. Ἔδινε ἔτσι ὁ χριστιανισμὸς μιὰν ἀπάντηση σὲ ὅσους τοὺς ἀπασχολοῦσε τὸ πρόβλημα τοῦ προορισμοῦ τους καὶ τοὺς ἐπίεζε ὁ φόβος — ἕνας φόβος ποὺ ὅλους μᾶς πιέζει... — πὼς μιὰ κάποια ἄβυσσος, ἕνα εἶδος χάους ἀνεξερεύνητου, μᾶς περιμένει μετὰ τὸ τέλος τῆς ζωῆς[10].

Ἡ οἰκογένειά του

Ἂς ξαναγυρίσουμε, ὅμως, πάλι στὴν Καππαδοκία καὶ στὸ Γρηγόριο. Εὔπορη ὑπῆρξε ἡ οἰκογένειά του[11-12]. Μιὰ τυπικὴ εὐκατάστατη οἰκογένεια τῆς βυζαντινῆς ἐπαρχίας τῶν χρόνων ἐκείνων, ποὺ ζοῦσε μὲ ἀξιοπρέπεια ὅπως καὶ ὅλες οἱ ὁμοιές της, μιὰ ζωὴ ἐργασίας καὶ χριστιανικῆς τιμιότητας. Βέβαια ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπαρχιακὲς οἰκογένειες δὲν τὶς ἐφώτισε ποτὲ ὁ μεγάλος ἥλιος τῆς ἱστορίας, ὅμως καὶ οἱ ἴδιες τὸ συναισθανόντουσαν καὶ ὅλοι τὸ γνώριζαν ὅτι ἦταν αὐτὲς ἀκριβῶς ποὺ κρατοῦσαν τὶς βυζαντινὲς παραδόσεις καὶ ἀποτελοῦσαν τὴ συνέχεια τοῦ κράτους — ποὺ βέβαια δὲν ἦταν μόνο ἡ Κωνσταντινούπολη ὅπως ἔχουμε συνηθίσει νὰ νομίζουμε[13].

Ὁ πατέρας του λεγόταν καὶ αὐτὸς Γρηγόριος. Ἦταν στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου

---

9. Ἀπὸ Μ ι χ. Σ τ α σ ι ν ό π ο υ λ ο υ, Μορφές..., σελ. 26.

10. Ὅπου παραπάνω σελ.29.

11-12. Ἴσως μάλιστα περισσότερο ἀπὸ εὔπορη: μόνο τὸ κτῆμα ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀριανζὸ (σ' αὐτὸ ὅπου κατέφυγε ὁ Γρηγόριος γιὰ νὰ ἡσυχάσει στὰ γηρατεῖα του) ἀποτελοῦσε μιὰ ὁλόκληρη περιουσία. Ἴσως, ὅμως, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ἡ διάθεσή του κάθε τόσο νὰ φεύγει μακριὰ ἀπὸ τὰ καθημερινά, ἀποκτᾶ μιὰ ἰδιαίτερη σημασία — κάθε ἄλλο παρὰ ἐγκατέλειπε κάποιο φτωχικὸ περιβάλλον ἀναζητώντας τὴν ἔρημο...

13. Κ. Ν τ ή λ, Βυζαντινὲς μορφές, τόμ. Α, κεφ. XI.

του κρατικὸς ὑπάλληλος καὶ — ὄχι Χριστιανός — ἀκολουθοῦσε τὶς διδασκαλίες τῶν Ὑψισταρίων, ποὺ ἀρκούνταν νὰ λατρεύουν ἁπλῶς τὸ ὕψιστον ὄν. Οἱ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τους ἀποτελοῦσαν ἕνα εἶδος κράματος ἰουδαϊκῶν ἰδεῶν καὶ ἐθνικῶν ἀντιλήψεων, ἕνα κράμα «ἑλληνικῆς πλάνης καὶ ἰουδαϊκῆς ἱερατείας» ὅπως θὰ γράψουν ἀργότερα[14].

Σὲ κείνη τὴν κάπως ἀσαφὴ ἐποχὴ τοῦ Δ΄ μ.Χ. αἰώνα, μεγάλος ἦταν ὁ ἀριθμὸς τῶν σχισμάτων, τῶν ἰδιόρρυθμων θρησκευτικῶν ὁμάδων καὶ τῶν αἱρέσεων...

Χριστιανὴ ἀντίθετα εἰλικρινής, μὲ κείνη τὴ θερμότητα (καὶ ἂν θέλετε τὸν κάποιο φανατισμό) ποὺ μόνο οἱ γυναῖκες ξέρουν νὰ δίνουν στὶς πεποιθήσεις τους, ὑπῆρξε ἡ μητέρα τοῦ Γρηγορίου, ἡ Νόνα. Ἔζησε μιὰ ζωὴ εὐλαβικὴ μὲ ταπείνωση καὶ φόβο Θεοῦ κοντὰ στὴν οἰκογένειά της καὶ στὴν ἐκκλησία. Θἄλεγε κανεὶς καὶ γι' αὐτὴν τὰ δσα ὁ Ντὴλ ἔγραφε γιὰ τὴ μητέρα τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ἀλλὰ ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἰσχύσουν γιὰ πολλὲς χριστιανὲς γυναῖκες τῶν χρόνων ἐκείνων: πέρασε ἀπὸ τὴ ζωὴ «χωρὶς τὸ παραμικρὸ παραπάτημα, σὰν τὸ λάδι ποὺ κυλάει ἀθόρυβα»[15].

Ἡ Νόνα ἦταν ποὺ τελικὰ ἔπεισε τὸν ἄντρα της νὰ στραφεῖ πρὸς τὸ Χριστιανισμό. Ἦταν βέβαια κάπως μεγάλος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, πενήντα περίπου ἐτῶν, ὅμως πρόλαβε νὰ διακριθεῖ στὶς τάξεις τῆς νέας θρησκείας καὶ μάλιστα τόσο ὥστε νὰ ἀναδειχθεῖ σὲ ἐπίσκοπο τῆς Ναζιανζοῦ. Ἔτσι ἄλλωστε γινόταν τότε : ἡ νέα θρησκεία δὲν εἶχε ἀκόμη στὶς τάξεις της πολλοὺς ἱκανοὺς καὶ μορφωμένους ὁπαδούς, ἄξιους γιὰ ὑψηλὰ ἀξιώματα. Γι' αὐτὸ καὶ ἔσπευδε νὰ χρησιμοποιήσει ὅποιον ἐντασσόταν στὶς τάξεις της καὶ μποροῦσε νὰ προσφέρει κάποιες καλὲς ὑπηρεσίες.

Στὴ θέση τοῦ ἐπισκόπου Ναζιανζοῦ ὁ Γρηγόριος πατέρας παρέμεινε ὡς τὰ βαθειά του γηρατειά, ἐπὶ 45 χρόνια.

Τὸν Γρηγόριο τὸν ἀπέκτησαν σὲ μεγάλη ἡλικία. Ὕστερα πάντως ἀκολούθησαν καὶ ἄλλα δυὸ παιδιά: ἡ Γοργονία καὶ ὁ Καισάριος ποὺ σπούδασε γιατρὸς καὶ δὲν ἄργησε νὰ προσληφθεῖ στὸ «ἱερὸν παλάτιον» τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

ΙΙ. ΣΠΟΥΔΕΣ

Τὰ πρῶτα ἐγκύκλια γράμματα ὁ Γρηγόριος τὰ ἔμαθε ἐκεῖ στὴ μικρή του γενέτειρα. Κατ' ἐκείνη τὴν πρώτη ἐκπαίδευσή του ἡ Ἁγία Γραφὴ πρέπει νὰ ἀποτέλεσε τὸ βασικὸ ἀναγνωσματάριο καὶ οἱ βίοι καὶ τὰ παθήματα τῶν πρώτων ὡς τότε ὁσίων καὶ ἁγίων τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὰ κύρια πρότυπα τῆς μέλλουσας συμπεριφορᾶς του.

Ἡ μητέρα μου, γράφει κάπου ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ἀλλὰ τὰ ἴδια θὰ πρέπει νὰ ἴσχυαν καὶ γιὰ τοῦ Γρηγορίου τὴ μητέρα, δὲν ἤξερε τόσα γράμματα γιὰ νὰ

14. Κ. Μπόνη, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, γενεαλογικὸν δένδρον (Ἀθῆναι, 1953) σελ. 51, σημ. 3.

15. Κ. Ντήλ, Βυζαντινὲς μορφές..., τόμ. Α., σελ. 304.

μπορεῖ νὰ μὲ βοηθήσει πρακτικὰ στὰ σχολικὰ διαβάσματά μου. Καθόταν ὅμως κοντά μου στὸ δωμάτιο, καὶ γιομάτη φροντίδα γιὰ μένα, γονατισμένη μπρὸς στὸ εἰκονοστάσιο, προσευχόταν στὸ Θεὸ νὰ μὲ βοηθήσει στὴν κατανόηση αὐτῶν ποὺ μελετοῦσα.

Ὅμως οἱ γονεῖς του δὲν θέλησαν ἡ μόρφωση τοῦ πρωτότοκου γιοῦ τους νὰ περιορισθεῖ στὰ λίγα ἐκεῖνα γράμματα ποὺ εἶχε μάθει κοντὰ τους. Ὁ Γρηγόριος ἦταν ἄξιος γιὰ πολὺ ὑψηλότερους στόχους ἔτσι ποὺ ἦταν προικισμένος μ' ἔκτακτα χαρίσματα: ἦταν πνεῦμα διεισδυτικό, εὔγλωττος, βαθὺς στὶς σκέψεις του καὶ μὲ πλούσια φαντασία – αὐτὴ ποὺ τὸν ὁδήγησε ἀργότερα στὴν ποίηση[15α].

Γιὰ ἀνώτερες σπουδὲς πῆγε ἀρχικὰ στὴν Καισάρεια «τὴν μητρόπολη τῶν ἐπιστημῶν»[16] καὶ πρωτεύουσα τῆς Καππαδοκίας[17], ὕστερα, μετὰ δύο - τριῶν ἐτῶν παραμονὴ ἐκεῖ, ἐγκαταστάθηκε στὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὴ διδασκαλία τοῦ ρήτορα Θεσπεσίου. Ἀργότερα ἔφυγε καὶ ἀπὸ κεῖ γιὰ νὰ πάει στὴν Ἀλεξάνδρεια ὅπου ἐδίδασκε ὁ θεολόγος Δίδυμος, ὁ πιὸ γνωστὸς μὲ τὸ προσωνύμιο «ὁ βλέπων τυφλός». Τέλος μ' ἕνα αἰγινήτικο καράβι ἔφτασε στὸν Πειραιᾶ κι ὕστερα στὴν Ἀθήνα ποὺ παρ' ὅλους τοὺς αἰῶνες ποὺ εἶχαν μεσολαβήσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης της ἀκμῆς, ἐξακολουθοῦσε νὰ δικαιοῦται νὰ διεκδικεῖ μιὰ κάποια σημαντικὴ θέση στὸν πνευματικὸ χῶρο τῆς ἐποχῆς.

Ἦταν, ὅταν ἔφτασε στὴν Ἀθήνα, εἴκοσι τεσσάρων ἐτῶν. Ζήτησε νὰ φοιτήσει σὲ μιὰ Σχολὴ χριστιανικῆς κατευθύνσεως. Μὲ δυσκολία βρῆκε, τελικά, αὐτὴ ποὺ ζητοῦσε: ἦταν ἡ Σχολὴ τοῦ χριστιανοῦ φιλοσόφου Προαιρέσιου. Στὴν ἴδια Σχολὴ φοίτησε καὶ ὁ Μεγάλος Βασίλειος, ὅταν μετὰ διετία ἦρθε κι αὐτός, μὲ τὰ ἴδια τοῦ Γρηγορίου ὄνειρα, στὴν Ἀθήνα.

Ἂς σημειωθεῖ ὅτι, γενικά, στὴν αὐτοκρατορία, δὲν ἦταν πολυάριθμες οἱ χριστιανικοῦ προσανατολισμοῦ σχολὲς κατὰ τὴ μεταβατικὴ ἐκείνη περίοδο τοῦ Δ' αἰώνα. Τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ χριστιανισμοῦ ἡ παιδεία δὲν εἶχε περάσει

15α. Δεῖγμα τῆς λυρικότητας τῆς ποιήσεώς του ἀποτελεῖ καὶ τὸ πιὸ κάτω ποὺ ἔχει γιὰ τίτλο: Περὶ τῆς τοῦ βίου ματαιότητας καὶ ἀπιστίας (ἀπὸ τὴν P. Gr., 37, 1300-1301, στιχ. 1-7): Ἤθελον ἠὲ πέλεια τανύπτερος, ἠὲ χελιδὼν / ἔμμεναι, ὥς κε φύγοιμι βροτῶν βίον, ἤ τιν' ἔρημον / ναιετάειν θήρεσσιν ὁμέστιος (οἱ γὰρ ἔασι / πιστότεροι μερόπων), καὶ ἠμάτιον βίον ἕλκειν / νηπενθῆ, νήποινον, ἀκηδέα· ἓν τόδ ἄθηρον / μοῦνον ἔχειν, θεότητος ἴδριν νόον, οὐρανοφοίτην, / ὥς κε γαληνιόωντι βιῳ φάος αἰὲν ἀγείρων. (ἡ κατὰ τὴ μετάφραση ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ «Ἡ Δρᾶσις μας» (τόμος 1979, σελ. 105) χωρὶς ἀτυχῶς τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ: Νᾶμουν ἀγριοπερίστερο μὲ τ' ἀνοιχτὰ φτερά μου ἢ καὶ χελιδονάκι, μακριὰ νὰ φύγω ἀπ' τῶν ἀνθρώπων τὴ ζωὴ σὲ μιὰ ἐρημιὰ νὰ πάω νὰ κατοικήσω, μαζὶ μὲ τ' ἄγρια ζῶα – ποὺ ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους εἶναι πιὸ πιστά – καὶ τῆς ζωῆς μου νὰ περνῶ τὴν κάθε μέρα μακριὰ ἀπὸ πένθη, δίχως ἔννοιες καὶ κατατρεγμούς· ἀπὸ τὰ ζῶα ξέχωρο τοῦτο μονάχα νἄχω τὸν νοῦν μου φίλον τοῦ Θεοῦ, οὐρανοδρόμον πάντα σὲ μιὰ γαλήνια ζωὴ φῶς πάντα νὰ μαζεύω).

16. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ἄρθρον: Γρηγόριος, ὀπ. παρ. 720 γ'

17. Ἐκεῖ γιὰ πρώτη φορὰ συναντήθηκε μὲ τὸν Βασίλειο, τὸν κατόπιν ἐπιστήθιο φίλο του (Κων. Μπόνη, Πολύκαρπα ἀνθολογήματα..., σελ. 227). Ἦσαν βέβαια τελείως διαφορετικοὶ χαρακτῆρες ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Βασίλειος ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ φιλία ἔχει τὰ δικά της μυστικὰ μονοπάτια γιὰ νὰ φτάνει στὶς καρδιὲς τῶν ἀνθρώπων...

ἀκόμα σὲ χριστιανικὰ χέρια — ἡ ἐκκλησία δὲν εἶχε προφτάσει νὰ διοργανώσει οὔτε κἂν τὰ δικά της ἐκκλησιαστικὰ σχολεῖα γιὰ νὰ ἐκπαιδεύει τοὺς ἱερεῖς της.

Βέβαια σ' ὁρισμένα κέντρα, ὅπως λ.χ. στὴν Ἀλεξάνδρεια ἢ τὴν Ἀντιόχεια ὑπῆρχαν καὶ ἄκμαζαν σχολὲς χριστιανικὲς ἀλλὰ ἐξ ἴσου καὶ παράλληλα ἄκμαζαν, στὶς ἴδιες αὐτὲς πόλεις, καὶ σχολὲς ἐθνικὲς ποὺ εἶλκυαν σημαντικὸ ἐπίσης ἀριθμὸ μαθητῶν καὶ ἀκροατῶν.

Στὰ γενικὰ ἐξ ἄλλου διδασκαλεῖα χρησιμοποιοῦσαν ἀκόμα τὰ κείμενα τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Ἡσιόδου καὶ τῶν ὑπόλοιπων κλασσικῶν συγγραφέων[18]. Ὅμως ἡ ἀνάγνωση τῶν ἔργων αὐτῶν τελικὰ προκαλοῦσε μιὰ κάποια σύγχυση στὶς ψυχὲς τῶν νεαρῶν παιδιῶν τῶν χριστιανικῶν οἰκογενειῶν ποὺ ἄκουγαν μὲν γιὰ τὰ θαύματα τῆς Ἀθηνᾶς ἢ τοῦ Δία ἀλλὰ ποὺ ἔπρεπε νὰ μὴν τὰ πιστεύουν, ὅσο κι ἂν πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἦσαν ἰδιαίτερα ἑλκυστικὰ γιὰ τὶς τρυφερὲς φαντασίες τους.

Τοὺς χριστιανοὺς ἐκκλησιαστικοὺς πατέρες ἀνησυχοῦσε ἰδιαίτερα ἡ κατάσταση αὐτή, τὸ ὅτι δηλαδὴ τὸν πρῶτο φρονηματισμὸ καὶ τὰ πρῶτα παραδείγματα ζωῆς τἄπαιρναν τὰ παιδιὰ ἀπὸ ἔργα ἐθνικὰ ποὺ βέβαια οἱ πατέρες τὰ εὕρισκαν, ἀπὸ μιὰ ἄποψη, ὀλέθρια[19].

Σπουδάζοντας στὴν Ἀθήνα ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Βασίλειος[20] γνώρισαν κατὰ βάθος τὴν κλασσικὴ γραμματεία, αὐτὴν ποὺ τὴν χαρακτήριζαν σὰν τὴν θύραθεν — σὰν τὴν ἐκτὸς τῶν θυρῶν τοῦ χριστιανικοῦ οἰκοδομήματος — σοφία. Πάντως, ὅλες αὐτὲς οἱ μελέτες τῆς γενικότερης φιλοσοφίας βοηθοῦσαν καὶ αὐτές, κατὰ τρόπο ἔμμεσο βέβαια, στὴν ὑποδοχὴ τῶν νέων χριστιανικῶν ἰδεῶν. Πλάταιναν καὶ ἐλέπτυναν τὸ πνεῦμα ἔτσι ποὺ ἔτοιμο νὰ μπορεῖ νὰ δεχθεῖ τὰ καινούργια χριστιανικὰ μηνύματα σ' ὅλο τοὺς τὸ εὖρος[21].

Ἡ γνωριμία καὶ ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ μὲ τὰ κλασσικὰ γράμματα δὲν ἄργησε νὰ ὁδηγήσει καὶ τὸν Γρηγόριο σ' ἕνα ἰδιαίτερο θαυμασμὸ γι' αὐτά. Ποιὸς ἄλλωστε μπορεῖ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴ γοητεία τους;

Ἀντελήφθη, ἰδίως κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἀθήνα, ὅτι κακῶς εἶχαν δεῖ μέχρι τότε σὰν ἀντιμαχόμενες δυνάμεις τὸν ἑλληνισμὸ καὶ τὸ χριστιανισμό. Γι' αὐτὸ καὶ στράφηκε πρὸς κάθε ἑλληνικὸ κείμενο καὶ ἄφησε τὸν ἑαυτό του νὰ περιπλανηθεῖ στὴν ἑλληνικὴ σκέψη ποὺ τὴ γνώρισε ἔτσι κατὰ βάθος[21α]. Πάντως ὁ θαυμασμὸς αὐτὸς τοῦ Γρηγορίου γιὰ τὰ κλασσικὰ ἑλληνι-

18. Μιχ. Στασινόπουλου, Μορφές..., σελ. 82.

19. Ὅπ. εὐθὺς παραπάνω, σελ. 82-83.

20. Συνδέθηκαν πολύ, ἔτσι ποὺ ὅλοι μιλώντας γι' αὐτοὺς τοὺς χαρακτήριζαν σὰν «δυὸ ψυχὲς σ' ἕνα σῶμα». Στὴν Ἀθήνα σχετίστηκαν καὶ ἔγιναν ἐπίσης φίλοι — ἐκεῖνες οἱ φιλίες τῶν νιάτων ποὺ ἔτσι εὔκολα δένονται... — μὲ τὸν Ἰουλιανό, τὸν μετέπειτα (361-363) αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου, ποὺ τόση βοήθεια θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε δόσει στὴ νέα ἀνερχόμενη τότε θρησκεία, ἂν δὲν εἶχε θέσει τὶς πραγματικὰ ἐξαιρετικὲς διοικητικὲς ἱκανότητές του καὶ τὴν ἰδιοφυία του στὴν ὑπηρεσία μιᾶς τόσο μάταιης πιὰ στὰ χρόνια του ἰδέας: στὴν ἀναστήλωση τῶν παλαιῶν θεῶν τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου.

21. Ἰω. Τσάτσου, Ἀθηναῖς, σελ. 43.

21α. Βλ. Ἀνδρ. Θεοδώρου, Ἡ γενικὴ στάσις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζη-

κὰ πνευματικὰ ἐπιτεύγματα, κάθε ἄλλο παρὰ ἔφτασε ὡς τὸ σημεῖο νὰ τὸν ἀποπροσανατολίσει ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ ἠθικὴ ποὺ μέσα στὰ πλαίσιά της εἶχε μάθει νὰ ἀναπνέει καὶ νὰ ζεῖ ἀπὸ τὰ παιδικά του χρόνια.

Ἁπλῶς τὰ κλασσικὰ διδάγματα ἀναπροσαρμόστηκαν μέσα στὸ πνεῦμα του ἔτσι ποὺ νὰ μποροῦν νὰ συμπορευθοῦν μὲ τὶς διδασκαλίες τοῦ νέου Θεοῦ. Ἔμαθε νὰ δέχεται (χωρὶς ἄσκοπους θρησκευτικοὺς φανατισμοὺς) τὰ ὀρθὰ τοῦ παλαιοῦ κόσμου καὶ νὰ ἀπορρίπτει, ὅπως ἔγραφε καὶ ὁ Ἴδιος, ὅσα ἔφερναν στοὺς δαίμονες:

Λόγος 43,44: οὐ μόνον τὴν εὐγενεστέραν καὶ ἡμετέραν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔξωθεν ἣν καὶ πολλοὶ (τῶν Χριστιανῶν διαπτύουσιν: (φτύνουν καὶ χλευάζουν), ὡς ἐπίβουλον καὶ σφαλερὰν τῷ Θεῷ κακῶς εἰδότες (: γιατὶ τὴν γνωρίζουν αὐτὴν τὴν ἔξωθεν σοφίαν ἐλλιπῶς)... οὕτω ἐκ τούτων (: τῶν ἐθνικῶν διδασκαλιῶν) τὰ μὲν ἐξεταστικὰ καὶ θεωρητικὰ ἐδεξάμεθα· ὅσα δὲ εἰς δαίμονας φέρει καὶ πλάνην καὶ ἀπωλείας βυθόν, διεπτύσαμεν (: ἀπορρίψαμε)[22].

Μέσα στὸ καμίνι τῶν νεανικῶν ψυχῶν, τόσο τοῦ Γρηγορίου ὅσο καὶ τοῦ Βασιλείου, ἀναλύθηκε τὸ μέταλλο τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἢ μᾶλλον νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἔτσι, τὸ δόγμα τῆς ὀρθοδοξίας[22].

Δὲν ἔμειναν μαζὶ ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Βασίλειος, παρὰ δυὸ μόνο χρόνια. Ὕστερα, πρῶτος ἐγκατέλειψε τὴν Ἀθήνα ὁ Βασίλειος. Ἐκ φύσεως ἐνεργητικότερος καὶ πιὸ πραγματοποιὸς ἐπιθυμοῦσε νὰ γυρίσει ὅσο πιὸ γρήγορα στὴ μακρινὴ πατρίδα του γιὰ νὰ ἀγωνιστεῖ γιὰ τὶς νέες ἰδέες ποὺ τὸν πλημμύριζαν.

Ἀντίθετα ὁ Γρηγόριος πάντοτε ἀναποφάσιστος παρέμεινε στὴν Ἀθήνα, ὑποκύπτοντας στὶς παρακλήσεις τοῦ Προαιρέσιου νὰ ἐργασθεῖ στὴ σχολή του — σὰν καθηγητής, βέβαια, πιά...

Ἔτσι ἐφάνηκαν καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ διαφορὲς στὴ νοοτροπία τῶν δύο φίλων: ταίριαζαν μὲν στὶς ἰδέες καὶ στὶς κοσμοθεωρητικὲς τους ἀντιλήψεις, ὄχι ὅμως καὶ στὸν χαρακτήρα. Ὁ Βασίλειος ἀποδεικνυόταν περισσότερο δραστήριος καὶ πραγματιστής, ὁ Γρηγόριος πιὸ ἐσωστρεφὴς καὶ θεωρητικός. Εἶπαν ὅτι ὁ Βασίλειος εἶχε γεροντικὴ σύνεση πρὶν φθάσει στὰ γηρατειά, ἐνῶ ὁ Γρηγόριος ἀκόμη καὶ ὅταν ἔφθασε στὴ γεροντική του ἡλικία ἐξακολουθοῦσε νὰ διατηρεῖ ἁπλότητα παιδιοῦ...

Ἀλλὰ καὶ ὁ Γρηγόριος μετὰ ἕνα μόλις χρόνο, τὸ 357 ἀκριβέστερα, ἐγκατέλειψε καὶ αὐτὸς τὴν Ἀθήνα[23] ὅταν αἰσθάνθηκε νὰ τοῦ γίνεται ἀβάσταχτη ἡ νοσταλγία τῆς πατρίδας.

νοῦ ἔναντι τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας (Ἀθῆναι, 1977).

22. Migne P. Gr., 6, 508· βλ. καὶ Μιχ. Στασινόπουλου, Μορφές..., 126, σημ. 7.

23. Δεῖγμα καὶ αὐτὸ τῶν ἀλλεπάλληλων μεταστροφῶν τοῦ Γρηγορίου. Ἐνῶ εἶχε ἀποφασίσει νὰ μείνει στὴν Ἀθήνα, πρὶν κἂν συμπληρώσει ἕνα ἔτος ἐργασίας ἐκεῖ, τὴν ἐγκατέλειψε. Ἔτσι ἄλλωστε, λίγα χρόνια ἀργότερα, ἐγκατέλειψε σὲ μιὰ στιγμὴ ἀπελπισίας τὴν ἐπισκοπή του, πρὸς τὸ τέλος δὲ τῆς ζωῆς του καὶ αὐτὸν τὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δικαιολογημένα γι' αὐτὲς του τὶς μεταπτώσεις καὶ παλινδρομήσεις ὁρισμένοι τὸν χαρακτηρίζουν ὡς ἰδιαιτέρως ἰδιόρρυθμο χαρακτήρα (Παν. Χρήστου, Τελευταία..., σελ. 15).

III. ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ

Ἦταν, ὅταν ἐπέστρεψε στὴ Ναζιανζό, 28-29 ἐτῶν. Φθάνοντας ἔσπευσε νὰ βαφτισθεῖ Χριστιανός. Ἐξακολουθοῦσε νὰ ἰσχύει ἀκόμα ἡ συνήθεια νὰ βαφτίζονται μεγάλοι οἱ χριστιανοί, γιὰ νὰ ἀναλαμβάνουν οἱ ἴδιοι τὴν εὐθύνη τῆς εἰσόδου τους στὴ χριστιανικὴ οἰκογένεια.

Λίγο, πάντως, μετὰ τὴν ἄφιξή του στὴ Ναζιανζό[24] αἰσθάνθηκε γιὰ πρώτη φορὰ νὰ καταλαμβάνεται ἀπὸ ἐκείνη τὴ μανία, θάλεγα, φυγῆς ποὺ τὸν κατατυράννησε σ' ὅλη του τὴ ζωή... Μὴ μπορώντας νὰ ὑποφέρει τὴν «πολλὴ συνάφεια τοῦ κόσμου» ἐγκατέλειψε καὶ πάλι τοὺς δικούς του (ὁ πατέρας του ἦταν ἤδη ἐπίσκοπος Ναζιανζοῦ) καὶ κατέφυγε στὴ μονὴ ποὺ ἐν τῷ μεταξὺ ὁ πάντοτε δραστήριος Βασίλειος εἶχε ἱδρύσει κοντὰ στὸν Ἶρη ποταμό[25]. Ἔμεινε ἐκεῖ γιὰ ἀρκετὸ καιρό, ἀσκητεύοντας, μελετώντας καὶ προσευχόμενος – ἀπὸ φυλακῆς πρωίας μέχρι νυκτός...

Ὁ μοναχικὸς βίος ὑπῆρξε ὁ μεγάλος ἔρωτας τῆς ζωῆς του. Ἔγραψε ἀργότερα γι' αὐτὸν τοὺς ἀκόλουθους στίχους:[26]

«Μ' ἔδεσε (ὁ μοναχισμός) μὲ τὴν ἀγαπημένη σωφροσύνη καὶ στὴ σάρκα (μου) ἔβαλε χαλινὸ
»κι ἐνέπνευσε μέσα μου θερμὰ (τὸν) ἔρωτα τῆς θείας σοφίας
»... Ἡ μοναχικὴ ζωὴ (...) εἶναι ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἄλλης ζωῆς
»(μήν)... προσκολλᾶσαι (...) στὸ σῶμα ποὺ εἶναι γιομάτο ἐπιθυμίες
»καὶ μὲ τρυφερὰ λόγια φέρνει στὴ γεύση τὴν πικρία
»ὁ μοναχισμός... στέλνει στὸ Θεό...»[26α]

Ὅμως καὶ ἐκεῖ στὴ μονὴ ποὺ βρισκόταν δὲν λησμονοῦσε τοὺς δεσμοὺς ποὺ εἶχε δημιουργήσει στὴν πόλη[27] καὶ τοὺς ὅσους φίλους του. Ἔδινε ἰδιαίτε-

---

24. Ἀκριβέστερα, ἕνα περίπου ἔτος μετὰ τὴν ἐπιστροφή του καὶ ἀφοῦ γιὰ λίγον καιρὸ ἐργάστηκε ἐκεῖ σὰν διδάσκαλος τῆς ρητορικῆς.

25. Ὁ κατόπιν μεγάλος ἱεράρχης, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς νεότητάς του εἶχε ἀναδειχθεῖ σὲ σπουδαῖο διοργανωτῆ τοῦ μοναχικοῦ βίου. Αὐτὸς πρῶτος ὁραματίσθηκε τὰ φιλανθρωπικὰ κοινόβια καὶ ἔδοσε κοινωνικὸ περιεχόμενο στὸ μοναχισμό. Τὸν Γρηγόριο, ὅμως, φαίνεται ὅτι τὸν εἵλκυε καὶ ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ μοναχισμοῦ: ὁ τελείως χωρὶς δράση βίος, ὁ στραμμένος μόνο στὴν ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ. Σ' ἕνα ποίημά του ἀντιμετώπιζε καὶ τὶς δύο ἀπόψεις (χωρὶς ὅμως καὶ νὰ φτάνει στὸ νὰ πάρει ὁριστικὴ θέση ἀπέναντι σὲ μιὰ ἀπ' αὐτές): «Πρᾶξιν θὰ προτιμήσῃς ἢ θεωρίαν;ἡ θεωρία εἶναι ἐνασχόλησις τῶν τελείων, ἡ πρᾶξις ἀνήκει εἰς τοὺς πολλούς. Καὶ αἱ δύο εἶναι καλαὶ καὶ ἀγαπηταί, σὺ δὲ δέξου ἐκείνην ποὺ σοῦ ταιριάζει». (Μετάφραση Παν. Χρήστου, Τελευταία..., σελ. 6. P Gr. 37,928).

26. Παρατίθεται σὲ μετάφραση τοῦ πατέρα Νικοδήμου, Ἡ ἱκεσία..., σελ. 149, μὲ κάποιες μικρὲς προσθῆκες τοῦ γράφοντα ποὺ κρίθηκαν ἀναγκαῖες γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ ἀποσπάσματος. Τὸ κείμενο, ἂς σημειωθεῖ, εἶναι γραμμένο σὲ μιὰ ἰδιαίτερα δύσβατη γλῶσσα, σχεδὸν ὁμηρική.

26α. Μετάφραση πατρὸς Νικοδήμου, Ἡ ἱκεσία..., σελ. 149, (μὲ ὁρισμένες πάντοτε μεταλλαγὲς τοῦ γράφοντα).

27. Ὁ ἀσκητὴς κατὰ κανόνα στραμμένος πρὸς τὰ ὑψηλὰ δὲν ἀγαπᾶ τὴν ὕλη γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀγαπάει τὴ φύση καὶ κατ' ἐπέκταση τὸ ἴδιο του τὸ σῶμα ποὺ εἶναι κι αὐτὸ ὕλη καὶ ποὺ τὸν συνδέει μὲ τὴ φύση. Τελικὰ καταλήγει ἀπόκοσμος καὶ ἀπάνθρωπος – μὲ τὴν πρώτη ἔννοια τῆς λέξης... Ὁ γλυκὸς ὅμως Γρηγόριος δὲν ἀδιαφόρησε γιὰ τ' ἀνθρώπινα, γιὰ τοὺς συγχρόνους του

ρη θέση στὴ φιλία ὁ Γρηγόριος· τὴ θεωροῦσε, κι ἂς ἦταν ἔτσι ἀπόκοσμος, σὰν κάτι πιὸ πολὺ κι ἀπὸ τὴ συγγένεια. Ὄχι σπάνια, γράφοντας, ἀναφέρει τὸ φίλο του Βασίλειο πρὶν καὶ ἀπὸ τὸ φυσικό του ἀδελφὸ Καισάρειο.

Στὶς ἐρημιὲς ὅπου ἀναζητοῦσε τὴ γαλήνη, συχνὰ καὶ κατὰ τὴν πρώτη ἀναχώρησή του, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὶς ἑπόμενες – γιατὶ πολλὲς ἀκολούθησαν – αἰσθανόταν μιὰ βαθύτατη νοσταλγία γιὰ τοὺς φίλους του. Σὲ μιὰ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἀμαζόνιο ἔγραφε:

«Ἂν σὲ ἐρωτήση κοινὸς φίλος ποῦ εἶναι ὁ Γρηγόριος; ἀπάντησέ του: φιλοσοφεῖ εἰς τὴν ἡσυχίαν,... ὁμιλῶν περὶ τῶν ἀδικούντων αὐτὸν τόσον ὀλίγον, ὅσον καὶ περὶ ἐκείνων διὰ τοὺς ὁποίους δὲν γνωρίζει οὔτε ἂν ὑπάρχουν κἂν. Τόσον... (ἀδιάφορος) εἶναι. Καὶ ἂν σὲ ξαναρωτήση 'πῶς ὑπομένει τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τοὺς φίλους;' τότε μὴν τολμήσης νὰ εἴπης ὅτι φιλοσοφεῖ καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἀλλὰ νὰ εἴπης ὅτι ἀντιμετωπίζει τοῦτο ἀνάνδρως. Κάθε ἄνθρωπος ἔχει ἰδιαιτέρας ἀδυναμίας, ἰδική μου δὲ ἀδυναμία εἶναι ἡ φιλία καὶ οἱ φίλοι...[28,29]

Ἀτυχῶς γιὰ τὸν Γρηγόριο δὲν κατόρθωσε νὰ μείνει γιὰ πολὺ καιρὸ ἐκεῖ, στὸν τόπο προσευχῆς, στὸν Ἶρη ποταμό. Ἀναγκάστηκε νὰ ἐπιστρέψει ἐπειγόντως στὴ Ναζιανζὸ γιὰ νὰ βοηθήσει τὸν πατέρα του πού, ἐπίσκοπος τότε, εἶχε ἔρθει σὲ ρήξη μὲ τὸ ποίμνιό του γιατί, χωρὶς προσοχή, εἶχε βάλει τὴν ὑπογραφή του σ' ἕνα ὑπόμνημα ποὺ τελικὰ ἀπεδείχθει κάπως ἀρειανίζον καὶ ὄχι ἀπολύτου ὀρθοδόξου γραμμῆς.

Ἀργότερα ἔκαμε ὁ Γρηγόριος στίχους τὴ μεγάλη φαίνεται στενοχώρια ποὺ αἰσθάνθηκε ὅταν ἀναγκάστηκε νὰ ἀφήσει ἔτσι βιαστικὰ τὴν ἥρεμη ζωὴ τοῦ ἀσκητηρίου του γιὰ νὰ κατεβεῖ στὴ Ναζιανζό:

«Μακάρι μέσα στοὺς γκρεμοὺς καὶ στὰ βουνὰ καὶ στὰ βράχια
»νὰ ἔκρυβα... τὸ σῶμα..., ὥστε νὰ περνοῦσα ὅλο
»τοῦτο τὸ βίο, ξεφεύγοντας τὶς μέριμνες (... τῆς ζωῆς) καὶ τῆς σάρκας
»μακάρι ὅλο τὸ Χριστὸ νὰ εἶχα στὴν ψυχή μου μακριὰ ἀπ' τοὺς ἄλλους,
»μόνος κατανικώντας ... ὡς ὅτου φτάσω στὸ τέρμα (:τὸ θάνατο)...
»ἔτσι ἔπρεπε νὰ γίνη. Μὰ μ' ἐμπόδισε ὁ πόθος τῶν ἀγαπητῶν γονέων, σὰν βάρος τραβώντας με στὸ χῶμα.
»Ἐνοιωθα συμπόνια γιὰ τὰ θεομίσητα γηρατειά, συμπόνια γιὰ τὴ στενοχώρια τους
»συμπόνια γιὰ τῶν παιδιῶν τους τὴ στέρηση»[30].

καὶ τοὺς φίλους του. Ὅσο κι ἂν ὑπῆρξε ἀνώτερός τους, ὑπῆρξε συγχρόνως καὶ πολὺ κοντά τους...

28. Ἐπιστολὴ 94 (P. Gr. 37, 168) μετάφραση Παν. Χρήστου, Τελευταία..., σελ. 17.

29. Ὑπέρμαχος τοῦ μοναχισμοῦ αὐτοῦ, πού, ὅπως γράφει, ἀποτελεῖ τὴν πύλη ἀπ' ὅπου ξεκινάει ὁ δρόμος γιὰ τὸ Θεό, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ φανταστεῖ κανεὶς ὅτι ὁ Γρηγόριος θὰ ἀναζητοῦσε ποτὲ σύζυγο... Ἔλεγε σὲ κάποιους του στίχους: «οὔτε μ' ἔδεσε ὁ γάμος, τὸ κοινὸ ρεῦμα ποὺ περνοῦν ὅλοι καὶ ποὺ σὰν τὸν πιὸ μεγάλο δεσμὸ ἡ φύσι ἔβαλε στοὺς ἀνθρώπους, βασάνων ἀρχή! (Οὔ με γάμος δ' ἐπέδησε, βίον ρόος, ὃν τε μέγιστον δεσμὸν ἐπ' ἀνθρώποις ὕλη βαλέν, ἄχθεος ἀρχήν...). (Μετάφραση πατέρα Νικοδήμου, Ἡ Ἱκεσία..., σελ. 102-103).

30. Μετάφραση πατέρα Νικοδήμου, Ἡ Ἱκεσία..., σελ 127 (μὲ μερικὲς προσθῆκες, ἐντὸς παρενθέσεων, τοῦ γράφοντα).

Αὐτὴ ἡ ἀναχώρησή του στὸν Ἴρη ποταμὸ καὶ ἡ εὐθὺς κατόπιν ἐπιστροφή του καὶ ἡ ἐνεργὸς συμμετοχή του στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀναστατώσεις τῆς Ναζιανζοῦ, ἀποτελοῦν ἕνα τυπικὸ παράδειγμα τῶν δύο πόλων μεταξὺ τῶν ὁποίων κινήθηκε ἡ ζωὴ τοῦ Ἁγίου Πατέρα: ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἡ δύναμη ποὺ τὸν ἔσπρωχνε πρὸς τὴν ἀπομόνωση, τὴν περισυλλογὴ καὶ τὴ συγγραφὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ αἴσθηση τοῦ καθήκοντος καὶ ἡ σκέψη ὅτι σὰν Χριστιανὸς μαχόμενος, ὅπως καὶ κάθε μαχόμενος γιὰ μιὰ ἰδέα, ὄφειλε νὰ συμπιέζει τὶς προσωπικὲς του διαθέσεις καὶ νὰ ἀφήνει τοὺς μοναχικούς του διαλογισμοὺς στὶς ἐρημιὲς ποὺ τὸν εὔφραιναν τόσο καὶ νὰ προσφέρει τὸν ἑαυτό του στρατιώτη στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ὀρθοῦ καὶ τὴν καταπολέμηση τῶν διαβρωτικῶν αἱρέσεων[31].

Κληρικὸς

Ἡ ἐντονότατη αἴσθηση ποὺ εἶχε τοῦ καθήκοντος, ἡ πεποίθηση τοῦ ὅτι ἂν περιβαλλόταν τὸ σχῆμα τοῦ κληρικοῦ θὰ μποροῦσε νὰ ὑπηρετήσει καλύτερα τὴν ἐκκλησία στὸν ἀγώνα της, ἰδίως κατὰ τῶν αἱρετικῶν ὀπαδῶν τοῦ Ἀρείου, καὶ ἴσως, περισσότερο καὶ ἀπὸ τὰ δύο, οἱ πιέσεις τῶν πιστῶν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ναζιανζοῦ ποὺ τὸν ὑπεραγαποῦσαν καὶ τὸν ἤθελαν κοντά τους, τὸν ὁδήγησαν τελικὰ στὸ νὰ περιβληθεῖ τὸ ἱερατικὸ σχῆμα. Ἐχρίσθηκε πρῶτα πρεσβύτερος καὶ μετὰ ἀπὸ κάποια περίοδο νέων ἀμφιταλαντεύσεων καὶ νέας αὐτοεξορίας[32] ἀναγορεύθηκε βοηθὸς ἐπισκόπου στὴ Ναζιανζό[33].

---

31. Πρβλ. καὶ Μιχ. Στασινόπουλου, Μορφές..., σελ. 157. Οἱ δυσχέρειες, ποὺ ἀποτέλεσαν καὶ τὴν πηγὴ τῆς δυστυχίας του..., δημιουργούνταν ἀπὸ τὴν ἀδυναμία του νὰ συνδυάσει – γιατὶ κάτι τέτοιοι συνδυασμοὶ εἶναι βασικὰ ἀδύνατοι – αὐτὲς τὶς δύο τάσεις ποὺ ὑπῆρχαν στὴν ψυχή του καὶ κινοῦσαν τὶς πράξεις του. Ἴσως σ' αὐτό, στὴ μὴ δυνατότητα συμβιβασμοῦ τῶν δύο τούτων ἐπιθυμιῶν του, νὰ ἀναφέρονται καὶ οἱ παρακάτω στίχοι του (κάτω ἀπὸ ἕναν πολὺ διαφορετικὸ τίτλο): Τὸ λευκὸ χιόνι καὶ ἡ θερμὴ φωτιὰ δὲν ἐπιδέχονται καμμιὰ ἀνάμειξη. Ὅποιος ζητήσει νὰ θερμάνει τὸ χιόνι μὲ τὴ φωτιὰ ἢ νὰ ψυχράνει τὴ φωτιὰ μὲ τὸ χιόνι, ἀμέσως θὰ 'δεῖ καὶ τὰ δυὸ νὰ διαλύονται πρὶν προφθάσουν ν' ἀναμιχθοῦν. (Μετάφραση Εὐ. Θεοδώρου, Ἡ ἀληθής..., σελ. 15).

32. Πραγματικά, μετὰ τὴν ἀνακήρυξή του σὲ πρεσβύτερο, ἔσπευσε νὰ φύγει καὶ πάλι γιὰ τὸν τόπο ὅπου ἐμόναζε. Τὸν τρόμαζε τὸ βάρος τῆς ἱερωσύνης. Κάποτε, ὅταν ἀναγκάστηκε γιὰ δεύτερη φορὰ νὰ ἐπιστρέψει στὴ Ναζιανζό, θεώρησε καλὸ νὰ σπεύσει νὰ δικαιολογηθεῖ πρὸς τὸ ἐκκλησιάσμά του γιὰ ἐκείνη τὴ φυγή του στὴν ἔρημο. Ἔφτασε ὡς ἐμᾶς ὁ σχετικὸς λόγος. Ἕνας λόγος ξεχωριστὰ ἐνδιαφέρων. Ἐπιγράφεται «Ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς ἕνεκεν καὶ αὖθις ἐπανόδου ἐκεῖθεν μετὰ τὴν τοῦ πρεσβυτερίου χειροτονίαν, ἐν ᾗ τι τὸ τῆς ἱερωσύνης ἐπάγγελμα». (Ἀπολογία κατόπιν τῆς φυγῆς εἰς Πόντον καὶ τῆς ἐπιστροφῆς ἀπὸ ἐκεῖ στὴ Ναζιανζό, μετὰ τὴ χειροτονία σὲ πρεσβύτερο στὴν ὁποία ἀπολογία ἐκτίθεται τί εἶναι τὸ λειτούργημα τῆς ἱερωσύνης). Περιγράφει σ' αὐτὸν τὸ πόσο τὸν τρόμαζε ἡ ἀνάληψη τοῦ ἀξιώματος τῆς ἱερωσύνης ποὺ τὴ χαρακτηρίζει σὰν «τέχνη τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστήμη τῶν ἐπιστημῶν». Τὸ ἔργο τοῦ ἱερέως, γράφει, εἶναι «πτερῶσαι ψυχήν, ἁρπάσαι κόσμον καὶ δοῦναι Θεῷ, καὶ τὸ κατ' εἰκόνα ἢ μένον τηρῆσθαι ἢ κινδυνεῦον χειραγωγῆσαι ἢ διαρρυὲν ἀνασώσασθαι, εἰσοικίσαι τε τὸν Χριστὸν ἐν ταῖς καρδίαις διὰ τοῦ Πνεύματος (: Τὸ ἔργο τοῦ ἱερέως εἶναι νὰ φτερώνει τὴν ψυχή, νὰ τὴν ἁρπάζει ἀπὸ τὸν κόσμο καὶ νὰ τὴ διατηρεῖ ὅταν βρίσκεται στὸ δικό του τὸ δρόμο ἢ νὰ τὴν χειραγωγεῖ ὅταν κινδυνεύει ἢ νὰ τὴν ἐπαναφέρει στὴν ἀρχική της μορφὴ ὅταν τὴν χάνει καὶ νὰ βάζει ἔνοικο τὸν Χριστὸ στὶς καρδιὲς μὲ τὸ χέρι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος...). Ἐνδιαφέρον-

Τὴ θέση τὴ δέχτηκε, παρὰ τὴν ἀπέχθεια ποὺ βασικὰ αἰσθανόταν γιὰ κάθε ἀξίωμα, μόνο γιατὶ ἔτσι θὰ μποροῦσε νὰ συντρέξει τὸν ὑπέργηρο πιὰ ἐπίσκοπο πατέρα του.

Ἡ ἄσκηση τῶν ὑψηλῶν αὐτῶν καθηκόντων ἔδοσε τὴν εὐκαιρία στὸ Γρηγόριο νὰ δείξει ὅλο τὸ ἀνάστημά του καὶ νὰ δώσει τὸ μέτρο τῶν ἱκανοτήτων του : τῶν πολλῶν ἱκανοτήτων του. Ὁ κόσμος ἐγνώρισε τὴν εὐφράδειά του καὶ τὸν θεολογικὸ πλοῦτο τῆς φαρέτας του.

Ἔμειναν ὀνομαστὲς οἱ ὁμιλίες του πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα τῆς μητροπόλεως τῆς Ναζιανζοῦ. Ξάφνιαζε τοὺς πάντες τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸς ὁ ἀπόκοσμος ἐρημίτης τοῦ Πόντου καὶ τῶν ἄνυδρων βουνῶν τῆς Καππαδοκίας, ὁ λιγομίλητος, ὅταν ἀποφάσιζε νὰ ἀναμειχθεῖ στὰ ἐγκόσμια ἔδειχνε νἄναι τόσο κοντά στοὺς ἀνθρώπους καὶ ξιφουλκοῦσε μὲ τόση ὁρμή, τόσο ἔνθεο πάθος καὶ τόσα ἐπιχειρήματα. Οἱ λόγοι του, καὶ ἐκεῖνοι τῆς Ναζιανζοῦ, ὁμως κυρίως οἱ ἄλλοι ποὺ ἐξεφώνησε ἀργότερα στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ποὺ ὑπῆρξαν ἀπὸ τοὺς εὐτυχεστέρους του, τὸν κατέταξαν στοὺς μεγάλους καλλιτέχνες τοῦ λόγου. Πολλοὶ τὸν παρομοίαζαν μὲ τὸν κλασσικὸ Λυσία καὶ ἄλλοι τὸν θεωροῦσαν γιὰ τὴν πυκνότητα τῶν νοημάτων του, τὸ ὕψος τους καὶ τὴ συστηματικότητα τῆς ἐκθέσεώς των, ἀνώτερο καὶ ἀπ' αὐτὸν τὸ Μεγάλο Βασίλειο καὶ τὸν ἀδελφό του (τοῦ Μ. Βασιλείου τὸν ἀδελφό) τὸν ποιητικότατο καὶ βαθύτατο Γρηγόριο τῆς Νύσσης.

Ἰουλιανὸς

Ἦταν μιὰ περίοδος ποὺ ἡ νέα θρησκεία χρειαζόταν ὅλες αὐτὲς τὶς ἱκανότητες τοῦ Γρηγορίου. Ἡ Καππαδοκία, ποὺ τὰ χρόνια ἐκεῖνα, ἦταν τὸ λίκνο τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν, συγκλονιζόταν ἀπὸ τὶς αἱρέσεις καὶ ἰδιαίτερα τὴν αἵρεση τοῦ Ἀρείου[34]. Σὰν ὁμως νὰ μὴν ἀρκοῦσαν οἱ ὑπάρχουσες ἀναστατώσεις στὴν ἐκκλησία ἐξ αἰτίας τῶν ἀγώνων τῶν σχισματικῶν καὶ τῶν ἄλλων, τὸ 360 μὲ τὴν ἄνοδο τοῦ Ἰουλιανοῦ στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο, ἦρθε νὰ προ-

---

τα εἶναι καὶ τὰ ὅσα ἀκολουθοῦν καὶ ὅπου ἐκτίθενται οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν καθαρότητα καὶ τὴν ἁγιωσύνη ποὺ πρέπει νὰ χαρακτηρίζουν τὸν ἱερέα γιὰ νὰ εἶναι ἄξιος τῆς ἀποστολῆς του: «Καθαρθῆναι δεῖ πρῶτον, εἶτα καθάραι. Σοφισθῆναι καὶ οὕτω σοφίσαι. Γενέσθαι φῶς καὶ φωτίσαι. Ἐγγίσαι Θεὸν καὶ προσαγαγεῖν ἄλλους. Ἁγιασθῆναι καὶ ἁγιάσαι. Χειραγωγῆσαι μετὰ χειρῶν, συμβουλεῦσαι μετὰ συνέσεως». (:Ἐκεῖνος ποὺ πρόκειται νὰ γίνει ἱερεύς πρέπει νὰ γίνει αὐτὸς πρῶτα καθαρὸς γιὰ νὰ καθαρίσει τοὺς ἄλλους. Πρέπει νὰ γίνει αὐτὸς πρῶτα σοφὸς κατὰ Θεόν, γιὰ νὰ διδάξει τοὺς ἄλλους. Πρέπει νὰ ἔχει γίνει αὐτὸς πρῶτα φῶς γιὰ νὰ φωτίσει. Πρέπει νὰ ἔχει ὁ ἴδιος πρῶτα ἐγγίσει τὸν Θεό, γιὰ νὰ φέρει σ' Αὐτὸν καὶ τοὺς ἄλλους. Πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ἅγιος, γιὰ νὰ ἁγιάσει καὶ τοὺς ἄλλους (οἱ μεταφράσεις τῶν παραπάνω χωρίων τοῦ Ἰω. Ἀ λ ε ξ ί ο υ, Ἀστέρες..., σελ 127

33. Ἡ ἐπίγεια πρόοδος δὲν ἦταν αὐτὴ ποὺ κυρίως ἐνδιέφερε τὸ Γρηγόριο. Γι' αὐτὸν «ἡ πρόοδος δὲν ἦταν μόνο κίνησις πρὸς τὰ πρόσω ἀλλὰ...πρὸ πάντων κατεύθυνσις πρὸς τὰ ἄνω», ἦταν τὸ «ἄνω νεύειν», τὸ νὰ ἔχει τις «μετάρσιον τῆς ψυχὴν ἐπτερωμένην τῷ πάθῳ τῶν κρειττόνων» καὶ νὰ ἐπιζητεῖ «τὴν ἄνω πατρίδα», τὴν ἄνω Ἱερουσαλήμ· βλ. Εὐ α γ γ. Θ ε ο δ ώ ρ ο υ, Ἡ ἀληθὴς πρόοδος, 13.

34. Θὰ μιλήσουμε εἰδικότερα καὶ πιὸ κάτω (στὸ κεφάλαιο IV) γι' αὐτὴν τὴν κίνηση τοῦ Ἀρείου ποὺ κυριολεκτικὰ ἔσεισε τὰ θεμέλια τῆς Ὀρθοδοξίας.

στεθεῖ, νέο δεινό καὶ τὸ μεταρρυθμιστικὸ κίνημά τοῦ νέου αὐτοκράτορα, ποὺ οἱ χριστιανοὶ τὸν χαρακτήρισαν (ἀρκετὰ ἐπιεικῶς, ἂν σκεφθεῖ κανεὶς τοὺς κινδύνους ποὺ προκάλεσε γιὰ τὸ σκάφος τῆς ἐκκλησίας) σὰν π α ρ α β ά τ η ἐνῶ οἱ λοιποὶ ἱστορικοί, οἱ πέραν τῆς 'Ορθοδοξίας ἱστάμενοι, τὸν ἀντιμετώπισαν σὰν φωτεινὸ φαινόμενο ἀναδημιουργίας μέσα σὲ κεῖνα τὰ χρόνια τοῦ Βυζαντίου ποὺ τὰ σφράγιζε ἕνα εἶδος γενικῆς κοπώσεως.

Εἶναι γνωστὰ τὰ σχετικὰ γεγονότα : ὁ 'Ιουλιανὸς ὑπῆρξε ἀνηψιὸς τοῦ Κωνστάντιου τοῦ Β', γιοῦ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίου. 'Ο Κωνστάντιος βασίλευσε ἐπὶ πολλὰ σχετικῶς ἔτη, ἀπὸ τὸ 337 ἕως τὸ 361.

Τὰ χρόνια τῆς βασιλείας του ὑπῆρξαν χρόνια πικρὰ γιὰ τοὺς χριστιανούς: κατασπαράσσονταν μεταξύ τους λόγω τῶν αἱρέσεων, καθὼς μάλιστα ὁ αὐτοκράτορας φαινόταν σαφῶς νὰ κλίνει ὑπὲρ τῶν ὀπαδῶν τοῦ 'Αρείου.

Λόγω αὐτῶν τῶν θρησκευτικῶν ἀναστατώσεων ἡ διοικητικὴ μηχανὴ φαινόταν νὰ εἶχε ἐξαρθρωθεῖ — ἀλλ' αὐτό, εἶναι ἀλήθεια, τὸ φαινόμενο παρουσιάστηκε καὶ ἄλλες φορὲς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μακρᾶς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου· πολλὲς φορὲς παρουσιάστηκε ἀλλὰ καὶ ἐξίσου πολλὲς ξεπεράστηκε... Διαλείψεις δὲν παρουσιαζόντουσαν μόνο στὴ διοικητικὴ μηχανὴ ἀλλὰ καὶ στὴν οἰκονομία καὶ στὴν ἐν γένει κοινωνικὴ ζωή.

Κατ' αὐτά, λοιπόν, τὰ χρόνια τῆς καταρρεύσεως, τὸ 361 ἀκριβέστερα ἀνῆλθε στὶ θρόνο τῆς αὐτοκρατορίας ὁ 'Ιουλιανὸς καὶ ἐπεχείρησε ἐκείνη τὴ ρωμαντικὴ καὶ ἄκαιρη (ἴσως ὅλα τὰ ρωμαντικὰ εἶναι κατὰ ἕνα ποσοστὸ καὶ ἄκαιρα...) προσπάθειά του νὰ ἀναστηλώσει τοὺς παληοὺς θεούς...

Ἔχει καὶ τὴν ψυχολογική της ἐξήγηση ἡ στάση αὐτὴ τοῦ 'Ιουλιανοῦ: ὁ νέος αὐτοκράτορας εἶχε ἀνατραφεῖ βασικὰ στὴν ἑλληνιστικὴ ἀνατολὴ καὶ εἶχε ἐκπαιδευτεῖ στὴν 'Αθήνα. Ἔτσι εἶχε γαλουχηθεῖ μὲ τὰ νάματα τῆς ἑλληνικῆς καθαρὰ παιδείας.

'Από μικρός, ζώντας στὰ ἀνάκτορα τοῦ θείου του Κωνστάντιου, εἶδε τὴ γενικὴ κατάπτωση τῶν ἠθῶν καὶ τῆς κρατικῆς μηχανῆς. Γι' αὐτὸ καὶ πίστεψε, ὅταν ἔγινε αὐτοκράτορας, ὅτι τὴ μόνη λύση στὰ κακῶς κείμενα τοῦ κράτους θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει ἡ ἐπιστροφὴ στὰ παλαιά. Λέγοντας δὲ τότε «παλαιά» ἐννοοῦσαν τὴν ἑλληνικὴ παιδεία ἀλλά, κατὰ μεγάλο μέρος, καὶ τοὺς ξεπερασμένους τότε θεοὺς τῆς εἰδωλολατρείας[35].

Ἔτσι πῆρε τελικὰ τὴ μεγάλη ἀπόφαση νὰ διατάξει τὴν ἐπιστροφὴ στὴν παλαιὰ θρησκεία. Σὰν γιὰ νὰ συμβολίσει τὴ νέα του προσπάθεια καὶ τὴν καινούργια του πολιτική, ἐζήτησε τὴν ἄμεση ἐπισκευὴ τοῦ πιὸ χαρακτηριστικοῦ ναοῦ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, τοῦ Παρθενώνα. Παράλληλα, ὅρισε σὲ κάθε πόλη τῆς αὐτοκρατορίας ἡ ἀνοικοδόμηση τῶν εἰδωλολατρικῶν ναῶν νὰ προηγεῖται κάθε ἄλλου κρατικοῦ οἰκοδομήματος — γιατὶ οἱ παλαιοὶ ναοὶ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχαν ἀρχίσει, ἐγκαταλελειμένοι, νὰ καταρρέουν καὶ οἱ αὐλὲς τους νὰ χορταριάζουν[36].

---

35. Π ο λ. 'Α θ α ν α σ ι ά σ ο υ - Fowden,, 'Από τὴ ρωμαϊκή..., σελ. 61, στήλη α'
36. Ὅπ.·παραπάνω σελ. 61, στήλη α'.

Ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐμφανιζόταν σοβαρότερος γιατὶ ὁ αὐτοκράτορας εἶχε φροντίσει τὸν νεοεθνισμό του νὰ τὸν ἐνισχύσει καὶ μὲ ἕνα κάποιο φιλοσοφικὸ ὑπόβαθρο, ἔτσι ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἱκανοποιεῖ πληρέστερα τὶς νέες καὶ πιὸ ἐξελιγμένες θρησκευτικὲς ἀπαιτήσεις τῶν τότε καιρῶν. Ἐπὶ πλέον ἐφροντισε νὰ ἱδρυθοῦν, σὲ καίρια σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας, διδασκαλεῖα στὰ ὁποῖα ἐθνικοὶ ἱερεῖς ἀλλὰ καὶ λαϊκοὶ ἰδιαίτερα μορφωμένοι, μετέδιδαν τὶς ἑλληνικὲς ἀξίες καὶ μεριμνοῦσαν γιὰ τὴν δημιουργία ἑνὸς φιλοσοφημένου ἱερατείου, ἀνάλογου πρὸς τὸ ἱερατεῖο τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἱκανοῦ ν' ἀντιταχθεῖ σ' αὐτό[37].

Τοὺς κινδύνους γιὰ τὴν Ὀρθοδοξία ἐπαύξησε ἕνα ἐπίσης μέτρο ποὺ αὐτὸ καθ' αὐτὸ ἔμοιαζε συμπαθὲς καὶ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι προερχόταν ἐξ ἀγαθῆς προαιρέσεως – μέτρο ὅμως ποὺ φαίνεται ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς τὸ ἔλαβε ἀκριβῶς γιὰ νὰ δημιουργήσει καὶ νέα προβλήματα στὸν ἤδη χειμαζόμενο ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἔριδες χριστιανισμό. Τὸ μέτρο γιὰ τὸ ὁποῖο μιλᾶμε, ὑπῆρξε ἡ κήρυξη τῆς ἀνεξιθρησκείας καὶ ἡ χορήγηση ἀμνηστείας στοὺς καταδιωκωμένους γιά τὶς πεποιθήσεις τους κληρικούς. Λίγο, δηλαδή, μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ αὐτοκράτορας ἐκάλεσε κοντά του ὅλους τοὺς Χριστιανοὺς κληρικούς, (ποὺ οἱ περισσότεροι τους ἐρχόντουσαν ἀπὸ τοὺς τόπους τῆς ἐξορίας τους) τοὺς ὑποσχέθηκε ὅτι πλέον οἱ χριστιανικὲς ἰδέες θὰ μποροῦσαν νὰ κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα στὸ χῶρο τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοὺς προέτρεψε νὰ ἐπιστρέψουν στὶς ἕδρες τους φροντίζοντας νὰ συμφιλιωθοῦν καὶ νὰ ὁμονοήσουν – ἂν ἦταν δυνατόν! Ἔτσι στὶς ἕδρες τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν συναντήθηκαν δύο καὶ τρεῖς διεκδικητὲς τῆς ἴδιας ἐπισκοπῆς[38], γεγονὸς ποὺ μὲ τὶς ἔριδες ποὺ προκάλεσε εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴ σαφὴ μείωση τῆς ἱκανότητας τῶν Χριστιανῶν νὰ ἀντιπαραταχθοῦν στὴν εἰδωλολατρεία, τὸν παλαιὸ ἐχθρὸ ποὺ ξαφνικά, ἐμφανιζόταν καὶ πάλι, μάλιστα τώρα ἰδιαίτερα ἰσχυρὸς ἔτσι ποὺ ἐνισχυόταν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα ποὺ εἶχε λάβει τὰ παραπάνω μέτρα γιατὶ «γνώριζε ἀπὸ προσωπικὴ πείρα ὅτι κανένα θηρίο δὲν εἶναι τόσο ὀλέθριο... ὅσο οἱ περισσότεροι χριστιανοὶ γιὰ τοὺς ὁμοθρήσκους τους»[39].

Ὁ Ἰουλιανὸς γιὰ νὰ πλήξει περισσότερο τοὺς χριστιανοὺς προχώρησε καὶ στὴ λήψη μέτρων πρὸς ἐνίσχυση τῶν Ἑβραίων. Μετὰ τὴ σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ τὸ Ἰουδαϊκὸ ἔθνος εἶχε διαλυθεῖ καὶ αὐτὸς ὁ ναὸς τοῦ Σολομῶντος εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὸ 70 μ.Χ.

Οἱ χριστιανοὶ ἔσπευσαν νὰ ἀποδόσουν ὅλες αὐτὲς τὶς καταστροφὲς στὸ ὅτι τὸ ἔθνος τῶν Ἰουδαίων ὑπῆρξε ἔθνος θεοκτόνο. Ἀντίθετα ὁ Ἰουλιανός, βοηθώντας τοὺς Ἑβραίους, προσπαθοῦσε νὰ ἀποδείξει ὅτι καμμιὰ θεία νέμεση δὲν

37. Πολ. Ἀθανασιάδου - Fowden, Ἀπὸ τὴ ρωμαϊκή..., σελ. 61, στήλ. α'

38. Ὅπου παραπάνω, σελ. 61.

39. Ὅπου παραπάνω σελ. 61. Ὅπως ἔγραφε καὶ ὁ παλαιὸς καθηγητὴς Γρ. Παπαμιχαήλ, Οἱ τρεῖς..., σελ. 31: «ἐκ τῆς ἐπανόδου τῶν ἐξορίστων ἐπισκόπων πάθη παλαιὰ ἀνεφλέγησαν, ἔριδες καὶ ἀντεγκλήσεις ἀνερριπίσθησαν, τάραχος καὶ σύγχυσις ἐπῆλθεν ἐν ὅλῳ τῷ κράτει, πόλεις κατὰ πόλεων ἐξηγέρθησαν, γενικὴ πυρκαϊὰ ἐξαπελύθη καὶ ἀναβρασμὸς καὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι εἰς πάσας τὰς τάξεις τῆς κοινωνίας».

τοὺς καταδίωκε ἀλλὰ μόνη αἰτία τῶν δεινῶν τους ἦσαν οἱ συνηθισμένες μεταβολὲς τῶν βουλῶν τῆς ἱστορίας.

Ἤθελε, ἐπίσης, νὰ ἀποδείξει τὸ πόσο λίγο προφητικοί, καὶ ὄχι ἀντάξιοι Θεοῦ, ὑπῆρξαν οἱ λόγοι τοῦ Ἰησοῦ[40] γιὰ τὴν ὁριστικὴ καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἔσπευσε νὰ δώσει ἐντολὲς στὸ συνεργάτη του Ἀλύπιο νὰ μεριμνήσει γιὰ τὴν ταχύτερη ἀνοικοδόμηση τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντα ποὺ ἐπὶ αἰῶνες τώρα κοιτόταν σὲ ἐρείπια. Ἡ βοήθεια αὐτὴ πρὸς τοὺς θρησκευόμενους Ἑβραίους ἐντασσόταν, ἐπίσης, μέσα στὰ πλαίσια τῆς γενικότερης προσπάθειας τοῦ Ἰουλιανοῦ γιὰ μιὰ ὅσο τὸ δυνατὸν πιὸ πλήρη ἐπιστροφὴ στὰ πάτρια καὶ εἰδικότερα στὶς παραδεδεγμένες θρησκεῖες[41,42].

Ὁ Γρηγόριος ἀγωνίστηκε γενναῖα κατὰ τῶν κυμάτων τοῦ ἐθνισμοῦ ποὺ ἐξαπελύθησαν ἀπὸ τὸ αὐτοκρατορικὸ παλάτι τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Στὸν Ε΄ λόγο του (ΚΘ΄ κεφ.)[43] περιγράφει μὲ ρεαλισμὸ ποὺ ἐντυπωσιάζει τὴν τότε ἐξόρμηση τοῦ ὄχλου τῶν ἐθνικῶν ποὺ βέβαια δὲν ἐκινούνταν τόσο ἀπὸ πίστη πρὸς τὰ εἴδωλα, ποὺ τώρα πιὰ δὲν εἶχαν τὴν παληά τους αἴγλη, ὅσο ἀπὸ διάθεση πλουτισμοῦ καὶ καταστροφῆς — μιὰ μανία καταστροφῆς καταλαμβάνει κάποτε τοὺς ὄχλους ὅλων τῶν ἐποχῶν: «Ἐμίανον αἵματι μιαρῷ τὰ τῆς καθαροτάτης καὶ ἀναιμάκτου θυσίας ἐπώνυμα θυσιαστήρια, βωμοῖς ἀθέοις τὰ ἅβατα κατήσχυνον, ἐσύλουν καὶ ἐβεβήλουν τὰ ἀναθήματα, πλεονεξίαν ἀσεβείᾳ μίξαντες, καθύβριζον πολιὰν ἱερέων, σεμνότητα διακόνων, αἰδῶ παρθένων, σπλάχνα ἁγίων ἀνατμηθέντων... προσῆγον πῦρ μαρτύρων μνήμασι..., πυρὶ κατηνάλισκον ἅγια λείψανα, ὁστοῖς ἀτιμοτάτοις συνατιμάσαντες».

Ὁ παλαιὸς καθηγητὴς Γρ. Παπαμιχαὴλ[44] προσθέτει καὶ ἄλλες ἀνατριχιαστικὲς κυριολεκτικὰ πληροφορίες γιὰ τὶς ἐπιθέσεις αὐτὲς τῶν ἐθνικῶν ὄχλων κατὰ τῶν Χριστιανῶν καὶ τὴν καταστροφικὴ μανία τους: «... ὁ φανατισμὸς ἐξήχθη εἰς τὸ κατακόρυφον... Πλεῖστοι χριστιανοὶ ἐμαρτύρησαν, θύματα γενόμενοι τῆς λύσσης τῶν ἐθνικῶν. Ἐν Ἀντιοχείᾳ ὁ πρεσβύτερος Θεόδωρος ὑποβληθεὶς εἰς δεινὰς βασάνους ἐθανατώθη. Ἐν Γάζῃ ὁ ὄχλος ἐπιτεθεὶς κατὰ τῶν ἀδελφῶν Εὐσεβίου, Νεσταβοῦ καὶ Ζήνωνος καὶ ὑποβαλὼν αὐτοὺς εἰς ἀμύθητα βασανιστήρια ἐπὶ τῇ προφάσει ὅτι ἐξύβρισαν τὸν ἑλληνισμόν, καί, τέλος, διασπαράξαντες ἔκαυσαν αὐτοὺς καὶ τὰ περιληφθέντα, ὅσα μὴ τὸ πῦρ ἐδαπά-

40. Βλ. καὶ Εὐαγγέλιον κατὰ Ματθαῖον, κεφ. ΚΔ, παρ. 2.

41. Πολ. Ἀθανασιάδου-Fowden, Ἀπὸ τὴ ρωμαϊκή..., σελ. 61, στήλη β.

42. Στὰ γεγονότα τῆς ὑποστηρίξεως ἐκ μέρους τοῦ Ἰουλιανοῦ τῶν Ἑβραίων ἀναφέρεται διεξοδικῶς ὁ δεύτερος στηλιτευτικὸς λόγος «Κατὰ Ἰουλιανοῦ βασιλέως» τοῦ Γρηγορίου: Ὁ Ἰουλιανός, τέλος, ἔστρεψεν ἐναντίον μας, δηλαδὴ τῶν Χριστιανῶν, καὶ τὴν φυλὴν τῶν Ἰουδαίων, ἀφοῦ ἔλαβε συνεργὸν εἰς τὸ τέχνασμά του καὶ τὴν ἐλαφρότητά των καὶ τὸ παλαιὸν μῖσος των ἐναντίον μας, ποὺ κρυφοκαίει ἐντός των. Θεωρῶν, δῆθεν, ὡς προφητικὰ μερικὰ ἀπὸ αὐτά, ποὺ ἐγράφοντο εἰς τὰ ἰδιαίτερά των καὶ ἀπόκρυφα βιβλία καὶ σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ἦτο καθωρισμένον τώρα (εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ) νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν Παλαιστίνην καὶ νὰ ἀνοικοδομήσουν τὸν ναὸν τοῦ Σολομῶντος καὶ νὰ ἀνανεώσουν τὴν ἰσχὺν τῶν πατρίων των ἔκρυπτε ἀπὸ αὐτούς τοὺς σκοποὺς του καὶ τοὺς ὑπεκρίνετο φιλικὴν διάθεσιν. (Περιοδικὸ «Σωτὴρ» τεῦχος 855 τῆς 31.1.1979).

43. Migne, P. Gr 35, 701 (βλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι..., σελ. 31).

44. Γρ. Παπαμιχαήλ, Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι..., σελ. 31-32.

νησε, τοῖς ἐρριμένοις αὐτόθι καμήλων τε καὶ ὄνων ὀστέοις ἀνέμιξαν, ὥστε μὴ ραδίαν αὐτῶν εἶναι τὴν εὕρεσιν, – ἀφηγεῖται ὁ Σωζόμενος. Ἐν Ἡλιουπόλει τῇ πρὸς Λιβάνῳ οἱ ἐθνικοὶ (κατὰ τὸν Σωζόμενον πάντοτε) παρθένους ἱερὰς ἀήθεις ὁράσθαι παρὰ πλήθους, δημοσίᾳ γυμνὰς ἐσθῆτος ἱστασθαι εἰς κοινὸν τῶν βουλομένων θέατρον τε καὶ ὕβριν (...) τὸ τελευταῖον ἀπέκειρον αὐτὰς καὶ διχῇ ἀνατεμόντες ἐπὶ τὴν βρῶσιν τῶν ἐγκάτων προσεκαλοῦντο τοὺς χοίρους, συνήθει τούτοις τροφῇ ἐπιπολῆς τὰ σπλάχνα καλύψαντες, ὥστε μὴ ραδίως τοὺς σῦς διακρίνειν, ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης τῆς συνήθους τροφῆς ὀρεγομένους καὶ τὰ ἀνδρόμεα κρέα σπαράττειν».

Εὐτυχῶς γιὰ τὴν Ὀρθοδοξία, ὁ Ἰουλιανὸς δὲν ἔμεινε ἐπὶ πολὺ στὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολεως. Ἀναγορεύτηκε αὐτοκράτορας τὸν Δεκέμβριο τοῦ 361 καὶ σκοτώθηκε στὴ μάχη τῆς Μαρώνσα κοντὰ στὸν ποταμὸ Τίγρη, τὸ καλοκαίρι τοῦ 363. Ἔτσι οἱ «Ἰουλιανοὶ λύκοι», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Γρηγορίου, ἔπαψαν πιὰ νὰ ἀπειλοῦν τὴν Ὀρθοδοξία[45].

Σάσιμα

Στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴν ἀναφερθεῖ στὸ ἐπεισόδιο, ἂς τὸ χαρακτηρίσουμε ἔτσι, τῶν Σασίμων, στὰ σχετικὰ δηλαδὴ μὲ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Γρηγορίου ὡς ἐπισκόπου στὰ Σάσιμα, κάτι ποὺ πλήγωσε ἰδιαίτερα τὸν ἅγιο πατέρα – τὸν εὐαίσθητο Γρηγόριο.

Θὰ τὰ διηγηθοῦμε κάπως λεπτομερῶς αὐτὰ γιατὶ μᾶς δίνουν τὸ μέτρο, ἐκτὸς τῆς νοοτροπίας καὶ τοῦ χαρακτήρα τοῦ Γρηγορίου, καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τῆς ἐποχῆς του. Ἄλλωστε τὰ σχετικὰ μὲ τὰ Σάσιμα εἶναι μᾶλλον ἄγνωστα στοὺς περισσοτέρους.

Ὁ Βασίλειος, δηλαδή, ἐπίσκοπος ἤδη τῆς πρωτεύουσας τῆς Καππαδοκίας, θέλοντας νὰ ἱκανοποιήσει τὶς δίκαιες, ἄλλωστε, φιλοδοξίες τοῦ Γρηγορίου καὶ κατὰ ἕνα τρόπο νὰ βοηθήσει τὸ φίλο τῆς νεότητάς του, σὲ μιὰ πρώτη φάση τὸν κάλεσε κοντά του, στὴν Καισάρεια γιὰ νὰ τοῦ ἀναθέσει ἔργο ὑπεύθυνο. Ὅμως ὁ Γρηγόριος ἀνεξάρτητος καὶ κάπως, ὅπως εἴπαμε, φύση ἀπόκοσμη δὲν ἀποφάσισε νὰ πάει. Ὁ Βασίλειος δυσαρεστήθηκε, βέβαια, ἀλλὰ χαριζόμενος στὴ παληὰ τους φιλία ἔσπευσε νὰ βρεῖ μιὰν ἄλλη λύση. Ὅμως οὔτε αὐτὴ τὴ φορὰ δὲν ὑπολόγισε καλὰ ὁ Βασίλειος. Λησμόνησε καὶ πάλι τὴν εὐαισθη-

45. Στὸν ἀγώνα του κατὰ τῶν μεταρρυθμιστικῶν προσπαθειῶν τοῦ Ἰουλιανοῦ ὁ Γρηγόριος βοηθήθηκε πολὺ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν Ἀνατολὴ (τὴ Μ. Ἀσία κυρίως) καὶ τὸ δέλτα τοῦ Νείλου ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἦταν εὐρύτατα διαδομένη ἔτσι ποὺ νὰ μὴν ὑπάρχει πιὰ θέση γιὰ τὴν παληὰ θρησκεία τῶν Ὀλυμπίων... Οἱ ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων ζητοῦσαν τὴν περίοδο ἐκείνη κάτι καινούργιο, ποὺ νὰ εἶναι πιὸ κοντά τους κι αὐτὸ τοὺς τὸ ἔδινε μόνο ἡ νέα θρησκεία. Ἡ ἀνθρωπότητα δὲν ἤθελε πιὰ τοὺς παληοὺς θεούς. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Ἰουλιανοῦ ἦταν στὴ γέννησή της καταδικασμένη – ὁ νέος αὐτοκράτορας συνεπαρμένος ἀπὸ τὴν ἀνεδαφικὴ του σύλληψη, δὲν εἶχε ἀντιληφθεῖ τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν κοσμογονικὴ ἀλλαγὴ ποὺ ὁ χριστιανισμὸς εἶχε ἤδη φέρει στὴν αὐτοκρατορία... Μετὰ τὸ θάνατό του καὶ πάλι σκιὰ θανάτου πῆρε νὰ σκεπάζει τοὺς παληοὺς θεούς. Χόρτα ἄρχισαν νὰ φυτρώνουν καὶ νὰ πνίγουν τὰ βάθρα τῶν ἀγαλμάτων καὶ νὰ καταπίνουν τὰ θεμέλια τῶν ἐθνικῶν ναῶν μὲ τὰ ξεθωριασμένα εἰδωλά τους. Πρβλ. καὶ Ἰω. Τσάτσου, Ἀθηναῖς, σελ. 52.

σία τοῦ Γρηγορίου, μιὰν εὐαισθησία ἤδη τραυματισμένη ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὄντας βοηθὸς ἐπισκόπου ἦταν κατ' οὐσίαν ὑφιστάμενος τοῦ Βασιλείου, αὐτοῦ ποὺ μαζί του κάποτε μιλοῦσε σὰν ἴσος.

Λίγο ἀργότερα ὁ Βασίλειος εἶχε μιὰν ἄλλη ἰδέα: προσπάθησε νὰ προωθήσει τὸ φίλο του στὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου[46]. Μὴ ἔχοντας, ὅμως, ἄλλη ἐπισκοπὴ νὰ προσφέρει στὸ Γρηγόριο, δημιούργησε εἰδικὰ γι' αὐτόν, στὶς παρυφὲς τῆς περιοχῆς ποὺ ἦταν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσία του — τοῦ Βασιλείου τὴ δικαιοδοσία — μιὰ καινούργια, μικρῆς βέβαια ἐκτάσεως, ἐπισκοπὴ ποὺ γιὰ ἕδρα της ὁρίστηκε μιὰ ἀκόμα πιὸ μικρὴ κωμόπολη : τὰ Σάσιμα. Κατόπιν τὸν ἐκάλεσε νὰ τὸν χειροτονήσει ἐπίσκοπο Σασίμων.

Αὐτὴ ἡ ἐκλογή του ὡς ἐπισκόπου Σασίμων, τὸ κατὰ βάση εὐχάριστο αὐτὸ γεγονός, ἐταλαιπώρησε, ὅσο δὲν θὰ τὸ περίμενε κανεὶς τὸ Γρηγόριο. Πῆγε στὰ Σάσιμα, τὰ βρῆκε ἄθλια — ἄλλωστε, εἶπαμε, ἦσαν μικρά — καὶ ἔσπευσε νὰ ξαναφύγει ἀπ' αὐτά[47]. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ποτέ του δὲν εἶχε ἐπιδιώξει νὰ γίνει

46. Ὁρισμένοι δὲν μπόρεσαν νὰ ἀντιληφθοῦν τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ τοῦ Βασιλείου γιὰ τὸ Γρηγόριο καὶ τὸ εἶδαν σὰν συμφέρον. Βοηθώντας, ἔγραψε ὁ Campenhausen (Gregor..., σελ. 106), τὸν Γρηγόριο ἐνισχυόταν ἔμμεσα καὶ ὁ Ἴδιος. Δημιουργοῦσε μιὰ νέα ἐπισκοπὴ ποὺ κατ' ἕνα τρόπο θὰ ἦταν καὶ δική του. Γιατὶ ὑπελόγιζε πὼς ὁ φίλος του νέος ἐπίσκοπος Γρηγόριος θὰ ψήφιζε πάντοτε στὶς ἐκκλησιαστικὲς συνελεύσεις τῆς ἐπαρχίας ὑπὲρ τοῦ Βασιλείου, ποὺ μετὰ μιὰ τελευταία θρησκευτικὴ διαίρεση τοῦ χώρου τῆς Καππαδοκίας εἶχε δεῖ τὴ θέση του νὰ ἐξασθενίζει.

47. Πάντως τὸ πόσο μεγάλο ὑπῆρξε τὸ παράπονο τῆς ἁγιας ἐκείνης ἀλλὰ καὶ ἰδιόμορφης ψυχῆς (μὲ τὴν «ἐρασμία ἀστάθεια» κατὰ τὸν παλαιὸ Παπαρρηγόπουλο, Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἔκδοση 1932, τόμ. Β' σελ. 184) τὸ ἀντιλαμβάνεται κανεὶς καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅταν, μετὰ ἀπὸ χρόνια, τὸν ἐκάλεσαν, ὅταν ἀπεβίωσε ὁ Βασίλειος, νὰ ἐκφωνήσει τὸν σχετικὸν ἐπιμνημόσυνο λόγο καὶ πάλι δὲν ἐλησμόνησε, μέσα στὰ πολλὰ ἐγκωμιαστικὰ καὶ ἀναμφιβόλως εἰλικρινῆ ποὺ εἶπε γιὰ τὸ φίλο ποὺ εἶχε μεταστεῖ, νὰ ἀναφερθεῖ, βέβαια μὲ τὸ συνηθισμένο του σεμνὸ καὶ συγκρατημένο τρόπο, στὸ παλαιό του παράπονο, γιὰ κείνη τὴν ταπεινωτική, ὅπως τὴν εἶχε θεωρήσει, ἐκλογή: Φοβοῦμαι (ἔλεγε στὸ λόγο του), μήπως σ' αὐτὴ τὴ διευθέτηση τῶν ζητημάτων τῆς ἐπισκοπῆς, ἐχρησιμοποιήθηκα κι' ἐγὼ ὡς πάρεργον (ὄργανον). Δὲν ξέρω τί πρέπει νὰ πῶ γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα καὶ πῶς πρέπει νὰ τὸ χαρακτηρίσω εὔστοχα». Καὶ πιὸ κάτω: «Ἐνῶ θαυμάζω ὅσο γίνεται ὅλα τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Βασιλείου, αὐτὴν τὴν πράξη του δὲν μπορῶ νὰ ἐπαινέσω. Δὲν μπορῶ νὰ κρύψω τὴ λύπη ποὺ ἐδοκίμασα — ὅλοι τὴ γνωρίζουν. Πῶς νὰ ἀποσιωπήσω αὐτὴν τὴν παράδοξη ἐνέργεια ποὺ σκέφτηκε νὰ κάμει γιὰ μένα, τὴν παραβίαση τῆς φιλίας, τὴ λύπη ποὺ ὁ χρόνος δὲν μπόρεσε νὰ ἐξαλείψει». Πιὸ κάτω, στὸν Ἴδιο λόγο του, προσπαθεῖ, βέβαια, νὰ δικαιολογήσει τὸ φίλο του ἀλλὰ ἡ δικαιολογία ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει μοιάζει πολὺ περιπεπλεγμένη καὶ κάθε ἄλλο παρὰ ἐμφανίζει τὴν ἁπλότητα ποὺ θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ τὸν ἄδολο Γρηγόριο. Ἐξακολουθεῖ, δηλαδή, καὶ στὴν προσπάθειά του νὰ δικαιολογήσει τὴν ἐκλογὴ ἐκείνη ὡς ἐπισκόπου Σασίμων, νὰ τὴν προβάλλει καὶ πάλι σὰν μὴ ὀρθή, μόνο ποὺ χαριζόμενος στὴ μνήμη τοῦ φίλου του ποὺ εἶχε μεταστεῖ, ἐπιχειρεῖ τὴν ἐνέργεια τοῦ Βασιλείου νὰ τὴν ἀποδόσει σὲ θεία βούληση: Ἐκτὸς ἂν παραδεχθεῖ κανείς, προσέθετε, καθὼς καὶ ἐγὼ τὸ παραδέχομαι, ὅτι ὁ Βασίλειος σκεπτόταν πάντα, ὄχι ὅσα ἐπιθυμεῖ ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ τὰ ὑψηλότερα καὶ ὅτι εἶχε μεταφερθεῖ στὸν οὐρανὸ πρὶν ἀκόμα πεθάνει. Κι ἔτσι ὅτι ἔκανε τὸ ἔκανε κατ' ἔμπνευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καὶ στὸ ζήτημα, λοιπόν, αὐτό, ἂν καὶ ἤξερε (ὁ Βασίλειος) νὰ σέβεται τὶς ὑποχρεώσεις ποὺ ἐπιβάλλει ἡ φιλία, τὶς ὑποχρεώσεις αὐτὲς τὶς περιφρονοῦσε ἐκεῖ μόνον, ὅπου ἔπρεπε νὰ προτιμηθεῖ ὁ Θεός, καὶ ὅπου ἔπρεπε νὰ παραμεριστοῦν αὐτὰ τὰ πρόσκαιρα ποὺ βλέπουμε γιὰ χάρη ἐκείνων ποὺ προσδοκοῦμε ὡς ἀποτελέσματα τῶν πράξεών μας (Μετάφραση Μιχ. Στασινόπουλου, Μορφὲς..., σελ. 134).

μὲ κάθε τρόπο καὶ μὲ κάθε μέσο ἐπίσκοπος ὥστε καὶ μ' αὐτὴν ἀκόμα τὴ θλιβερή, ὅπως τουλάχιστο τὴν ἐθεώρησε, ἐπισκοπὴ νὰ εἶναι ἱκανοποιημένος.

Ἦταν ἄραγε τόσο ἄθλια τὰ Σάσιμα ὅσο τὰ εἶδε ἡ, μὴν τὸ λησμονοῦμε, ποιητικὴ φύση τοῦ Γρηγόριου; Ποιὸς ξέρει... Σ' ἕνα του πάντως ποίημα ποὺ ἔφτασε ὡς ἐμᾶς, ὁ Ἅγιος πατέρας, μέσα στὴν ἀγανάκτησή του ἐμφανίζει τὴ μικρὴ κωμόπολη περίπου σὰν τὸν προθάλαμο τῆς κολάσεως! Εἶναι γιομάτη θορύβους, γράφει, θρήνους, στεναγμούς, πράκτορες σκοτεινῶν δυνάμεων(!) καὶ γιὰ κατοίκους ἔχει πλανώμενους μόνο ταξιδιῶτες καὶ ξένους[48].

»Σταθμός τις ἐστὶν ἐν μέσῃ λεωφόρῳ,
»τῆς Καππαδοκῶν, ὃς σχίζετο εἰς τρισὴν ὁδὸν
»ἄνυδρος, ἄχλους (: χωρὶς πράσινη χλόη), οὐδ' ὅλως ἐλεύθερος,
»δεινῶς ἀπευκτὸν (:ποὺ πρέπει κανεὶς νὰ τὸ ἀποφεύγει) καὶ στενὸν κωμύδριον
(:μικρότατη κωμόπολη).
»Κόνις τὰ πάντα, καὶ ψόφοι (:ὑπόκωφοι θόρυβοι)
»θρῆνοι, στεναγμοί, πράκτορες, στέβλαι, πέδαι (: ποὺ εἶναι γιομάτη μὲ μέσα
βασανιστηρίων καὶ τὰ παρόμοια)
»λαὸς δ' ὅσοι ξένοι καὶ πλανώμενοι.
»Αὕτη Σασίμων τῶν ἐμῶν Ἐκκλησία! (τελειώνει εἰρωνευόμενος κάπως τὸν ἑαυτό του μὲ αὐτὸ τὸ «ἐμῶν» : κι αὐτὴ εἶναι ἡ ἐκκλησία τῶν δικῶν μου Σασίμων!).

Ἄνθιμος

Σὰν νὰ μὴν ἔφταναν αὐτὰ εἶχαν γεννηθεῖ καὶ κάποιες ἄλλες δυσχέρειες γύρω ἀπὸ τὰ Σάσιμα, ποὺ αὔξαιναν τὴν ταραχὴ τοῦ Γρηγορίου. Ὑπῆρχαν δηλαδὴ ὁρισμένοι ποὺ ἀμφισβητοῦσαν καὶ αὐτὴν ἀκόμα τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἱδρύσεως τῆς ἐν λόγω ἐπισκοπῆς.

Πιὸ συγκεκριμένα ὁ ἐκ Τυάνων Ἄνθιμος (ἐπίσκοπος γειτονικῆς ἐπισκοπῆς) ἰσχυριζόταν ὅτι ἡ περιοχὴ στὴν ὁποία ὁ Βασίλειος ἐδημιούργησε γιὰ τὸ φίλο του τὴν ἐπισκοπὴ τῶν Σασίμων, ἀνῆκε στὴ δική του δικαιοδοσία, καὶ ἑπομένως ἡ ἵδρυση τῆς ἐπισκοπῆς τῶν Σασίμων ἦταν ἄκυρη. Ἔτσι, κατὰ συνέπεια, ἄκυρη ἦταν καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ Γρηγορίου σὰν ἐπισκόπου Σασίμων!

Ὁ Γρηγόριος δὲν ἦταν ὁ ἄνθρωπος ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀναμειχθεῖ στὸν ἀγώνα μεταξὺ Βασιλείου καὶ Ἀνθίμου γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὴν ἀνεξαρτησία τῆς ἐπισκοπῆς του καὶ, ἐμμέσως, τὴν ἐγκυρότητα τῆς χειροτονίας του. Προτίμησε νὰ ἀκολουθήσει ἕνα δρόμο πολὺ πιὸ οἰκεῖο σ' αὐτόν. Χωρὶς νὰ ἱερουργήσει οὔτε μιὰ μέρα στὰ Σάσιμα (γιατὶ τὸ θεωροῦσε τὸ λιγότερο ἄπρεπο νὰ ἱερουργεῖ σὰν ἐπίσκοπος ὅταν τοῦ ἀμφισβητοῦσαν, ἔστω καὶ ἂν μόνον ὁ Ἄνθιμος καὶ οἱ περὶ αὐτόν, τὸ δικαίωμα τοῦ νὰ εἶναι ἐπίσκοπος) μὲ «ψυχὴν κατόδυνον», ὅπως ἔγραφε καὶ ὁ ἴδιος, ἀναζήτησε τὴ γαλήνη στὴν ἐρημιὰ κάποιου γειτονικοῦ βουνοῦ. Ἔτσι ὅπως πάντα στὶς δύσκολες στιγμὲς τῆς ζωῆς[49].

---

48. Πρβλ. Μιχ. Στασινόπουλου, Μορφές..., σελ. 133.

49. Πάλιν φυγὰς...καὶ δρομεὺς εἰς ὄρος, κλέπτω φίλην δίαιταν, ἐντρυφημ' ἐμόν... (Ἀπὸ Παν. Χρήστου, Ἡ ἐν τῇ τελευταία..., σελ. 17).

Ὁ Βασίλειος σὰν ἱερατικὸς προϊστάμενός του τὸν ἐπέπληξε γι' αὐτὴν τὴν λιποταξία του καὶ τὸν ἐκάλεσε νὰ ἐπιστρέψει στὰ καθήκοντά του. Ὁ Γρηγόριος ἀπάντησε, μὲ τὸ θάρρος τῆς παληᾶς φιλίας, κάπως ἐξοργισμένος. Ἀπὸ τὴν ἀπαντητικὴ ἀναφορά του ἀντιγράφουμε τὸ τελευταῖο τμῆμα της, ποὺ περιλαμβάνει καὶ τὴν οὐσία τῶν σκέψεών του γιὰ τὸ νόημα τοῦ μοναχισμοῦ: «Τὶ μὲ κατηγορεῖς ὅτι εἶμαι ἀργὸς καὶ ὅτι δὲν ἐνεργῶ μὲ δραστηριότητα ἐπισκόπου! Τί θέλεις; Νὰ μὲ δῆς νὰ ἀνακατεύομαι στὶς διαμάχες; Ὄχι! Γιὰ μένα ἡ σπουδαιότερη δράση εἶναι τὸ νὰ μένω ἀργός!»[50].

Βέβαια τὰ πράγματα λίγο μετὰ διευθετήθηκαν. Ὁ Βασίλειος διπλωματικότατος καὶ ἱκανότατος στὴ διοίκηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων κατόρθωσε νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὸν Ἄνθιμο ποὺ παρεχώρησε στὸ Βασίλειο (καὶ ἐπομένως κατ' ἐπέκταση στὸν Γρηγόριο) τὴν περιοχὴ τῶν Σασίμων. Ὅμως ὁ Γρηγόριος δὲν δέχτηκε πιὰ νὰ γυρίσει σὲ μιὰν ἐπισκοπὴ ποὺ γι' αὐτὸν εἶχε συνδεθεῖ μὲ τόσες ὀδυνηρὲς ἐμπειρίες. Προτίμησε νὰ παραμείνει κοντὰ στὸν ὑπέργηρο πιὰ πατέρα του γιὰ νὰ τὸν συντρέχει.

Ἄλλωστε αὐτὴ ἡ συγκινητικὴ συνεργασία πατέρα καὶ γιοῦ δὲν ἔμελλε νὰ διαρκέσει πολύ: μετὰ δύο ἔτη, τὴν ἄνοιξη τοῦ 374, ὁ ἐπίσκοπος πατέρας του, κοντὰ πιὰ ἑκατὸ ἐτῶν, ἄφησε τὰ ἐγκόσμια.

Ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ οἱ θάνατοι ἄρχισαν νὰ κυκλώνουν τὸν Γρηγόριο, αὐτὸν ποὺ ἤξερε τόσο πολὺ νὰ προσκολλᾶται στοὺς δικούς του καὶ στοὺς φίλους του... Ἔγραφε σὲ κάποιους του στίχους:

»Κι ἀλοίμονο ποιὸς πόνος ἔμεινε στὴν ψυχή μου καὶ ποιὰ ἀνέλπιστη θλίψη!
»Γι' αὐτὸ καὶ κλαίω. Τὸ αὐριανὸ δὲν τὸ γνωρίζω φανερά.
»Δὲν ξέρω ἂν ὁ θεὸς θὰ μὲ φέρει πίσω στὶς πρῶτες μου συνήθειες,
»... (ἐλευθερώνοντάς με) ἀπὸ τὶς θλίψεις καὶ (τινάζοντας) ἀπὸ πάνω μου ὅλα τὰ βάρη
»ἢ (μήπως) μὲ συνθλίψη ἀνάμεσα στοὺς (πόνους)
»Πρὶν δῶ αἰθρία καὶ πρὶν ἀποθέσω στὶς πληγὲς φάρμακα
»ὁ δυστυχισμένος, ποὺ λαχταράω φῶς μέσα στὴν ἔσχατη νύχτα...
»...Ἡ κεφαλή μου εἶναι κι' ὅλας λευκὴ κι οἱ κλειδώσεις τοῦ κορμιοῦ μου (πονεμένες)
»ἡ ζωή μου ἔχει κλίνει στὸ γεμάτο (θλίψη) ἑσπέρας»[51]

Δὲν ἄργησε νὰ συνοδεύσει, ὅσο ἀκόμα ἦταν στὴ Ναζιανζό, καὶ τὴ μητέρα του στὸ κοιμητήριο τῆς πόλης. Ὕστερα κι ἀπ' αὐτὸ ὁ Γρηγόριος ἀπελπισμένος, ἄρρωστος (πάντοτε ὑπέφερε ἀπὸ κάποια ἀσθένεια...) ἔφυγε (παρὰ τὶς θερμὲς παρακλήσεις τοῦ ποιμνίου του ποὺ ἔφθασε, γιὰ νὰ τὸν δελεάσει, νὰ τοῦ προσφέρει καὶ αὐτὴ τὴν ἐπισκοπὴ τῆς Ναζιανζοῦ...) πρὸς τὰ νοτιοανατολικὰ τῆς Μ. Ἀσίας, στὴ Μονὴ τῆς Ἁγίας Θέκλας. Ἐκεῖ, μακριὰ ἀπὸ τὴν κακοφωνία τῶν πόλεων, ἔλπιζε πιά, νὰ βρεῖ ὁριστικὰ τὴ γαλήνη ποὺ σ' ὅλη του τὴ μέχρι τότε ζωὴ του εἶχε, μάταια ὅμως, ἀποζητήσει.

---

50. Ἐμοὶ δὲ μεγίστη πρᾶξις ἐστὶν ἡ ἀπραξία

51. Μετάφραση πατρὸς Νικοδήμου, Ἡ ἱκεσία..., σελ.131 (μὲ μερικὲς μικρὲς προσθῆκες τοῦ γράφοντα).

Ἁγία Θέκλα

Ὅμως ἡ γαλήνη ἦταν ἕνα γαλάζιο πουλὶ ποὺ πάντοτε πετοῦσε μακριὰ ἀπὸ τὸ Γρηγόριο — ποὺ πετάει μακριὰ ἀπ' ὅλους μας... Ἀκόμα καὶ ἐκεῖ στὸ μακρινὸ ἐρημητήριό του, στὴ Μονὴ τῆς Ἁγίας Θέκλας ἦρθε νὰ τὸν βρεῖ ἡ δυσάρεστη εἴδηση τοῦ θανάτου τοῦ πολυαγαπητοῦ φίλου του Βασιλείου ποὺ ἀπεδήμησε σὲ ἡλικία μόνο 49 ἐτῶν, τὴν 1η Ἰανουαρίου 379[52]. Αἰσθάνθηκε τότε πλήρως ἐγκαταλελειμένος — λίγο πρὶν εἶχε πεθάνει καὶ ὁ ἀδελφός του Καισάρειος...[53] Ἔγραφε ἀπελπισμένος σ' ἕνα φίλο του, τὸν Εὐδόξιο:
«Ἐρωτᾶς πῶς τὰ ἡμέτερα. Καὶ λίαν πικρῶς. Βασίλειον οὐκ ἔχω, Καισάρειον οὐκ ἔχω, τὸν πνευματικὸν ἀδελφὸν καὶ τὸν σωματικόν. Ὁ πατήρ μου καὶ ἡ μήτηρ μου ἐγκατέλειπόν με... Τὰ τοῦ σώματος πονηρῶς ἔχει, τὸ γῆρας ὑπὲρ κεφαλῆς, φροντίδων ἐπιπλοκαί, τὰ τῶν φίλων ἄπιστα, τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἀποίμαντα. Ἔρρει (:προχωροῦν πρὸς τὴν καταστροφὴ) τὰ καλά, γυμνὰ τὰ κακά, ὁ πλοῦς ἐν νυκτί, πυρσὸς οὐδαμοῦ, Χριστὸς καθεύδει. Τί χρὴ παθεῖν; Μία μοὶ τῶν κακῶν λύσις, ὁ θάνατος. Καὶ τὰ ἐκεῖθεν μοι φοβερά, τοῖς ἐντεῦθεν τεκμαιρομένῳ[54-55].

52. Σχεδὸν τὸ ἴδιο γρήγορα θὰ δοῦμε νὰ πεθαίνει καὶ ὁ Γρηγόριος. Ἦταν αὐστηρὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα τὰ τυπικὰ τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ ἐτηρούνταν κατὰ γράμμα... Ὁ βίος ποὺ διῆγαν οἱ ἱεράρχες ἐκεῖνοι ὅταν ἀποσύρονταν σὲ μοναστήρια ἢ σὲ σπήλαια γιὰ νὰ μονάσουν ἦταν σκληρότατος. Ὅταν ἐξ ἄλλου διαβάζουμε ὅτι λ.χ. ὁ Μέγας Βασίλειος περιηγήθηκε τὴν Αἴγυπτο, τὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν Μεσοποταμία γιὰ νὰ καταλήξει τελικὰ στὸν Πόντο γιὰ νὰ μονάσει, δὲν πρέπει νὰ ἀποφεύγουμε νὰ φανταζόμαστε τὶς κακουχίες ποὺ συνεπάγονταν αὐτὰ τὰ μακρινὰ ταξίδια μέσα ἀπὸ ἀφιλόξενες περιοχές, οὔτε τὶς στερήσεις ποὺ ὑφίσταντο οἱ εὐσεβεῖς ἐκεῖνοι ταξιδιῶτες καὶ τοὺς κινδύνους. Πολλὲς φορὲς οἱ πρῶτοι αὐτοὶ μοναχοὶ ζοῦσαν τελείως πρωτόγονα στὶς ἐρημιὲς ποὺ διάλεγαν γιὰ τόπους προσευχῆς καὶ ἀφιερώσεώς τους στὸ Θεό. Στὶς φυσικὲς αὐτὲς κακουχίες ἐρχόντουσαν νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ψυχικὲς ἀναστατώσεις ποὺ προκαλοῦσαν οἱ δαιμονες θρησκευτικὲς διαμάχες, οἱ διαβολὲς ποὺ προέρχονταν ἀπ' ὁποιονδήποτε εἶχε ἀντίθετες ἀπόψεις καὶ τὰ παρόμοια. Ὅλα αὐτὰ τοὺς ἔφθειραν καὶ τοὺς καταπονοῦσαν. Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ ἐκπλήσσουν οἱ πρόωρες αὐτὲς ἐκδημίες τους.

53. Πέθανε κι αὐτὸς νέος (εἶχε γεννηθεῖ μετὰ τὸ Γρηγόριο καὶ ἀπεβίωσε δέκα περίπου χρόνια πρὶν ἀπ' αὐτὸν)· νεότατη εἶχε πεθάνει καὶ ἡ ἀδελφή του Γοργονία, ὅπως, πρὶν κἂν φτάσει τὰ πενήντα, πέθανε καὶ ὁ Βασίλειος. Ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος πέθανε κάπως μεγαλύτερος, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὄχι πολύ: ἑξῆντα μόνο ἐτῶν. Ἄλλωστε σ'ὅλη του τὴ ζωὴ ὑπῆρξε ἀσθενικὸς καὶ ἔδειχνε κακουχημένος. Συνέβαινε ἄραγε τὸ ἴδιο καὶ μὲ τοὺς λοιποὺς συμπατριῶτες τους; Ἂν ναί, δικαιολογεῖται ἡ σκέψη (Παν. Χρήστου. Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ..., σελ. 9-10) ὅτι οἱ Καππαδόκες τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἦσαν κάπως, θἄλεγε κανείς, βιολογικὰ βεβαρημένοι γι' αὐτὸ καὶ χάνονταν ἔτσι γρήγορα. Σ' αὐτὸ ἀποδίδεται ἄλλωστε καὶ τὸ ὅτι ἡ θεολογικὴ ἄνοιξη τῆς Καππαδοκίας δὲν κράτησε παρὰ ἕνα μόνο μέρος τοῦ τέταρτου αἰώνα.

54-55. Βλ. Παν. Χρήστου, Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ..., σελ. 18. Πρέπει νὰ ἦταν ἄπειρα ἀπελπισμένος ὁ Γρηγόριος γιὰ νὰ ἐκστομήσει αὐτὴ τὴ φοβερὴ φράση: ὁ Χριστὸς καθεύδει. Ἕνας χριστιανὸς δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ πιστέψει ὅτι κοιμᾶται ὁ Θεός! Εἶναι πάντοτε πλησίον μας ὁ Θεός, πανάγαθος καὶ πανεπόπτης... Φαίνεται ὅτι καὶ ἄλλοτε εἶχε ἐκστομήσει παρόμοιες βλασφημίες ὁ Ἅγιος — ποὺ δὲν ἔπαυε νὰ εἶναι καὶ ἀδύναμος ἄνθρωπος — γι' αὐτὸ καὶ σὲ κάποιους στίχους του δικαιολογεῖται: «Πολλὲς φορές, ὑποφέροντας μεγάλα κακὰ τὸ Χριστὸ βασιλιὰ κατηγόρησα, ὅμως... κι' ὁ ἀγαθὸς πατέρας τοῦ ἀνόητου γιοῦ του τὰ φανερὰ καὶ γεμάτα θράσος λόγια πολλὲς φορὲς μαλακὰ ὑπομένει. Κι' ἐσύ, ποὺ εἶσαι θεὸς (δεῖξ' ἐπιείκεια) γιὰ τὰ δικά μου τὰ λόγια, (πού)..., πραότατε, σοῦ στέλνει ἡ βασανισμένη μου καρδιά... Στὰ πάθη ἀνακούφιση εἶναι ὁ πόνος ποὺ βγαίνει ἀπ' τὴν καρδιά...». (Μετάφραση Π. Νικοδήμου, Ἡ Ἱκεσία..., 183).

IV. ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Σ' αὐτὴν τὴν ἄθλια ψυχικὴ καὶ σωματικὴ κατάσταση βρισκόταν ὁ Γρηγόριος ὅταν οἱ ὀρθόδοξοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν ἐκάλεσαν νὰ τοὺς βοηθήσει. Ἡ Ὀρθοδοξία, τοῦ μηνοῦσαν, κινδυνεύει νὰ ἐξαφανιστεῖ στὴ βασιλεύουσα μπρὸς στὸν διαρκῶς ἐνισχυόμενο ἀρειανισμό[56].

---

56. Δὲν ἦταν μόνο οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀρείου κατὰ τῶν ὁποίων εἶχε νὰ παλαίσει ὁ Γρηγόριος φτάνοντας στὴν πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας. Εἶχε νὰ ἀγωνιστεῖ καὶ κατὰ πολυάριθμων ἄλλων ἀποσχισθέντων ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ ὀρθόδοξη πίστη...

Δὲν πρέπει πάντως νὰ μᾶς ξενίζει ἰδιαίτερα ἡ ξαφνικὴ ἐμφάνιση ὅλων αὐτῶν τῶν αἱρέσεων κατὰ τὸν Γ΄ καὶ τὸν ἐπακολουθήσαντα Δ΄ αἰώνα. Ὡς αὐτόν, τὸν Δ΄ αἰώνα, ἐξακολουθοῦσαν οἱ σκληροὶ διωγμοὶ κατὰ τῶν χριστιανῶν — μὴν λησμονοῦμε ὅτι ὁ ἀπηνέστερος διωγμὸς ἔγινε ἐπὶ Διοκλητιανοῦ τὸ ἔτος 303-305. Οἱ συνεχῶς διωκόμενοι ὡς ἐκείνη τὴ στιγμὴ χριστιανοὶ ἐφρόντιζαν γιὰ ἕνα κυρίως: τὸ πῶς μένοντας στὴν ἀφάνεια νὰ μὴν ἐνοχλοῦν τὸν κόσμο τῶν ἐθνικῶν. Γι' αὐτὸ καὶ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες δὲν ὑπῆρχαν μεγάλα περιθώρια ἀναλύσεων τῶν χριστιανικῶν κειμένων ἢ ἀνταλλαγῆς, δι' ἀλληλογραφίας ἢ μὲ ἀμοιβαῖες ἐπισκέψεις, νέων ἀπόψεων γύρω ἀπὸ τὶς καθιερωμένες ἑρμηνεῖες τῶν δογμάτων τῆς νέας πίστεως. Ἔτσι δὲν δίδονταν εὐκαιρίες δημιουργίας ἀντιγνωμιῶν καὶ στὴ συνέχεια σχισμάτων καὶ αἱρέσεων. Ὅταν, ὅμως, μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἐδίκτου τοῦ Μιλάνου (313) παραχωρήθηκε ἡ περιπόθητη γιὰ τοὺς χριστιανοὺς ἀνεξιθρησκεία, ἄνοιξαν οἱ πύλες γιὰ πολυποίκιλες συζητήσεις πάνω στὰ δογματικὰ ζητήματα τοῦ χριστιανισμοῦ — συζητήσεις ποὺ ἐπόμενο ἦταν σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις νὰ ὁδηγήσουν σὲ ἀδιέξοδα. Ἐξ ἄλλου, ἂς μὴ λησμονοῦμε τὴ μεγάλη ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας, ἀκόμα καὶ τοὺς αἰῶνες ἐκείνους τῆς κάποιας παρακμῆς. Οἱ λαοὶ ποὺ περιέκλειε ἦταν πολλοὶ καὶ διαφορετικῆς νοοτροπίας. Ἔτσι, σὰν φυσικὴ σχεδὸν συνέπεια, ἐμφανίζονταν διαφορὲς ἀντιλήψεων ποὺ προβάλλονταν γύρω ἀπὸ ὁρισμένα θρησκευτικὰ θέματα. Σὲ ἄλλες περιφέρειες οἱ πιστοί, ὄντας περισσότερο μυστικοπαθεῖς, δεχόντουσαν εὐκολότερα κάποιο δόγμα, σὲ ἄλλες οἱ κάτοικοί τους, πιὸ ἐρευνητικοὶ καὶ πιὸ δεμένοι μὲ τοὺς κανόνες τῆς λογικῆς, δὲν φαινόντουσαν διατεθειμένοι νὰ τὸ ἀσπασθοῦν χωρὶς ἔλεγχο. Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ μᾶς ξενίζουν ὅλες αὐτὲς οἱ τάσεις ποὺ ἐμφανίστηκαν στὴν ἑρμηνευτικὴ τῶν εὐαγγελικῶν ἀρχῶν καὶ οἱ μακρές, χωρὶς ἀποτέλεσμα ἢ κάποια πρακτικὴ ὠφέλεια, λεπτολόγες συζητήσεις πάνω σὲ περιθωριακὰ τὶς περισσότερες φορὲς δογματικὰ θέματα, ποὺ τόσο κατατυράννησαν, τοὺς πρώτους ἐκείνους αἰῶνες τοὺς πιστοὺς τῶν ἀνατολικῶν τμημάτων τῆς αὐτοκρατορίας. Ἦταν γενικὰ μιὰ παράξενη ἐποχὴ ἐκείνη. Οἱ πάντες εἶχαν καταληφθεῖ ἀπὸ ἕνα οἶστρο θεολογικό· γνωρίζοντες καὶ μὴ γνωρίζοντες, ἐγγράμματοι καὶ ἀγράμματοι, ὅλοι μιλοῦσαν ἀκόμα καὶ γιὰ λεπτότατα θεολογικὰ προβλήματα.

Τὴν εἰκόνα τῆς καταστάσεως αὐτῆς δίνει ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης (ὁ ποιητικότατος καὶ βαθύτατος στὰ συγγράμματά του ἀδελφὸς τοῦ Μεγ. Βασιλείου) γράφοντας: «στὴν ἀγορά, στὶς πλατεῖες, στὰ σταυροδρόμια ὅλοι μιλοῦνε γιὰ πράγματα ποὺ δὲν ἐννοοῦν. Ρωτᾶς πόσο στοιχίζει τὸ ψωμὶ κι ὁ πωλητὴς σοῦ ἀπαντᾶ, ὅτι ὁ Πατὴρ εἶναι ἀνώτερος τοῦ Ἰοῦ». Βλ. Vassiliev, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (μετάφρ. Δ. Σαβράμη) (Ἀθήνα, 1954) σελ. 106-107.

Κι ἂν αὐτὰ συνέβαιναν μὲ τὸν ἁπλὸ λαό, καταλαβαίνει κανεὶς τί γινόταν μὲ τοὺς θεολόγους καὶ τοὺς ἱεράρχες. Διύλιζαν τὸν κώνωπα προκειμένου περὶ δογματικῶν καὶ συναφῶν θεμάτων: ὁ Ἰὸς ἦταν ὁμοούσιος (ἀπὸ τὴν ἴδια οὐσία) μὲ τὸν πατέρα ἢ ἁπλῶς ὁμοιούσιος πρὸς τὸν πατέρα (:ὄχι ἀπὸ τὴν ἴδια, ἀλλὰ ἁπλῶς ἀπὸ ὅμοια οὐσία!), ἢ τὰ τρία πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας (Πατήρ, Ἰὸς καὶ Ἅγιο Πνεῦμα) ἀποτελοῦσαν μονάδα μὲ τρία διαφορετικὰ ὀνόματα ἢ ἦσαν ἀνεξάρτητα τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Αὐτὰ καὶ ἄλλα παρόμοια ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσαν καὶ τοὺς ἀνησυχοῦσαν, ἔκαναν κάποτε τὸν Μεγ. Κωνσταντίνο νὰ ἀγανακτήσει καὶ μὲ τὴ στρατιωτική του αὐστηρότητα, νὰ τοὺς παρατηρήσει: «συζητεῖτε ὑπὲρ μικρῶν καὶ λίαν ἐλαχίστων»

Πραγματικά: παρ' ὅλον ὅτι πολλοί, ἴσως οἱ περισσότεροι, κάτοικοι τῆς Κωνσταντινούπόλεως ἦταν ὀρθόδοξοι, ὅμως, λόγω τοῦ ὅτι οἱ ἀρειανοί ἐκινούνταν πιὸ δραστήρια καὶ ἐνέπνεαν φόβο στοὺς ἀντιφρονοῦντες, εἶχε καταλήξει ὥστε στοὺς περισσότερους ναοὺς τῆς πρωτεύουσας οἱ ἱερεῖς νὰ ἀνήκουν, τουλάχιστον κατὰ τὰ φαινόμενα, στὴν αἵρεση τῶν ἀρειανῶν[57,58].

Βέβαια ἡ Κωνσταντινούπολη, ὅπου ὁ Γρηγόριος ἔφθασε τὸ 379, ἦταν ἀκόμα ἀκατασκεύαστη. Μόνο πρὶν λίγες δεκαετηρίδες (τὸ 330) εἶχε προκριθεῖ γιὰ πρωτεύουσα. Οἱ συνοικίες της ἦταν χωρὶς ρυμοτομία (ἄλλωστε ποτὲ δὲν ἀπέκτησε καλή...) φτωχὲς καὶ μὲ κατοίκους ἀνακατωμένους — ποικίλης προελεύσεως καὶ διαφόρου πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου — τὶς περισσότερες φορὲς χαμηλοῦ[59]. Μιὰ πρωτεύουσα ποὺ γεννιόταν... Μόνο ἀπὸ τὰ καράβια, τὰ πολυάριθμα καράβια, ἀπὸ χῶρες διάφορες, καὶ ὄχι σπάνια μακρινές, ποὺ ἦταν δεμένα στὸ λιμάνι της, ἀντιλαμβανόταν κανεὶς τὸ πόσο ἐπίκαιρη θέση γιὰ τὴν καινούργια πολιτεία εἶχε διαλέξει ὁ Κωνσταντίνος[60].

Κατέλυσε στὸ μικρὸ σπίτι ἑνὸς συγγενοῦς του, τοῦ Νικοβούλου. Ἐκεῖ ἄρχισε τὴ διδασκαλία του στοὺς λίγους ὀρθόδοξους ποὺ τολμοῦσαν στὴν ἀρχὴ νὰ πᾶνε νὰ τὸν ἀκούσουν, στοὺς πολὺ περισσότερους ἀργότερα ὅταν ἄρχισαν νὰ διαδίδονται οἱ φῆμες γιὰ τὴν εὐγλωττία[61] καὶ πειστικότητά του καὶ ἄρχισε νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὴ λάμψη τῆς προσωπικότητάς του.

Οἱ ὁμιλίες του παρουσίαζαν τέτοιο ἐνδιαφέρον ὥστε, λέγεται, ἄρχισαν νὰ προσέρχονται γιὰ νὰ τὸν ἀκούσουν ἀκόμα καὶ ἀρειανοί: τοὺς γοήτευε κι αὐ-

---

Πάντως, ἂς προστεθεῖ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ὅτι ἡ κίνηση αὐτὴ τῶν αἱρέσεων, κίνηση ἀρνητικὴ καὶ κατὰ μέγα ποσοστὸ καταλυτικὴ τῶν ἱκμάδων τῆς νέας θρησκείας, εἶχε καὶ τὸ κάποιο θετικό της σημεῖο: ἐνίσχυσε τὴ νέα θρησκεία καί, διὰ τῆς ἀρνητικῆς βέβαια ὁδοῦ, τὴ βοήθησε στὸ νὰ διατυπώσει ταχύτερα τὰ βασικὰ δόγματά της. Ἐκεῖ, μέσα στὰ πλαίσια τῶν θεολογικῶν διαμαχῶν καὶ τῶν προσπαθειῶν γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν πλανημένων ἰδεῶν διαμορφώθηκε ἡ ἔννοια τοῦ ὀ ρ θ ῶ ς δ ο κ ε ῖ ν, τῆς ὀρθοδοξίας (Κ. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τόμ. Α. σελ. 37). Κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη ὑπῆρξε μιὰ ὑπερπαραγωγὴ θεολογικῶν ἔργων ποὺ στάθηκαν κατόπιν βασικὰ γιὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη τῆς δογματικῆς τῆς νέας θρησκείας μέχρι σήμερα.

57-58. Τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴ Σελεύκεια ὡς τὴ Βασιλεύουσα ἐσήμαινε πλῆθος ταλαιπωριῶν γιὰ τὸν Γρηγόριο. Ὅμως βρῆκε τὴ δύναμη νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ αὐτὸ ἀλλὰ καί, φθάνοντας στὴν Κωνσταντινούπολη, τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ἀρείου (καὶ νὰ ἐκφωνήσει ἐναντίον τους τοὺς πολεμικότατους καὶ βαθύτατους σὲ περιεχόμενο λόγους ποὺ ἐξεφώνησε). Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη ἔτσι καταπονημένος καὶ ἄρρωστος ποὺ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀρείου δὲν φάνηκαν νὰ τὸν φοβήθηκαν στὴν ἀρχή. Πιθανὸν ἡ ἐμφάνισή του νὰ ἀπογοήτευσε καὶ πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς ποὺ τὸν εἶχαν καλέσει. Μόνον ὅταν ἄρχισε νὰ διδάσκει καὶ νὰ ἐξαπολύει τοὺς μύδρους ποὺ ἐξαπέλυσε κατὰ τῶν ἀρειανῶν ἀντελήφθησαν πιὰ τὸ μέγεθός του. Βλ. Π α ν. Χ ρ ή σ τ ο υ, Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ..., σελ. 10 καὶ 20.

59. Βλ. Ἰ ω. Τ σ ά τ σ ο υ, Ἀθηναῖς, σελ. 32.

60. Ὅπου παραπάνω, σελ. 44.

61. Ξάφνιαζε, πάντως κάπως ἡ βαρειὰ καππαδοκικὴ προσφορά του. Ἀξίζει νὰ προσθέσουμε ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους λεγόταν, ἀλλὰ καὶ ἐξακολούθησε ἐπὶ μακρὸν κατόπιν νὰ λέγεται, ὅτι εἶναι εὐκολότερο νὰ βρεῖς χελώνα ποὺ νὰ πετάει παρὰ ρήτορα ποὺ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Καππαδοκία! Φαίνεται ὅμως ὅτι κι αὐτὸ δὲν ἀποτελοῦσε παρὰ μιὰ ἀπὸ τὶς φράσεις ποὺ συνηθίζουμε νὰ τὶς λέμε, λησμονώντας νὰ ἐλέγξουμε τὴν ἀλήθεια τους...

τοὺς καὶ τοὺς κατέπλησσε. Ἡ Ὀρθοδοξία ἐκκινοῦσε γιὰ νὰ κατακτήσει ἤδη νέα ἔδάφη στὴ βασιλεύουσα. Οἱ λόγοι τοῦ Γρηγορίου θέρμαιναν τὴν ψυχὴ τῶν ὀρθοδόξων καὶ τοὺς ἐνδυνάμωναν. Συχνὰ τὸν διέκοπταν μὲ τὰ χειροκροτήματά τους — ὅσο κι ἂν δὲν συνηθίζεται κι οὔτε συνηθιζόταν κάτι τέτοιο στοὺς ναούς[62].

Οἱ πιστοὶ ἀκούγοντάς τον αἰσθανόντουσαν πολὺ κοντά του, ἔτσι ποὺ τὸν ἔβλεπαν σεμνὸ καὶ καταδεκτικό. Τὸν ὑπεραγαποῦσαν, παρὰ τὸ κάπως δύσμορφο τοῦ προσώπου του.

Στὸ μικρὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας, τὸ μόνο ποὺ βρῆκε ὁ Γρηγόριος ἐλεύθερο γιὰ νὰ ἱερουργεῖ, ἀνασταινότανε, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά, ἡ ὀρθὴ χριστιανικὴ πίστη:
«Ἀναστασία, ναῶν ὁ τιμιώτατος, ἣ πίστιν ἐξηγειρεν ἐν γῇ κειμένην (:ἀναστηλώθηκε ἡ πίστη ποὺ βρισκόταν πεσμένη κάτω στὴ γῆ»[62α].

Μὲ τὶς ὁμιλίες του δὲν ἐνδυνάμωνε μόνο τοὺς ὀρθόδοξους ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερο, μορφοποιοῦσε τὴν ὀρθόδοξη θεολογία: ἔλυνε στασιαζόμενα ζητήματα καὶ ἔδινε κατευθύνσεις στὴν ἐπεξεργασία τῶν διαφόρων προβλημάτων στὴ δογματικὴ τῆς νέας θρησκείας.

Οἱ πέντε βασικοὶ λόγοι ποὺ ἐξεφώνησε τότε καὶ στοὺς ὁποίους ἀνέπτυξε τὴν ὀρθὴ διδασκαλία γιὰ τὴν φύση τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ τοῦ χριστιανικοῦ Θεοῦ ἀποτελοῦν κείμενα θεμελιακῆς σημασίας γιὰ τὴν ἐκκλησία μας. Κατ' ἐξοχὴν θεολογικοὶ ἔδωσαν στὸν Γρηγόριο τὴν προσωνυμία Θεολόγος.

Μετὰ τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη ὑπῆρξε (ὅπως ἐτονίστηκε καὶ κατὰ τὴν Ζ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο) ὁ μόνος ποὺ ἐπονομάστηκε θεολόγος: «τῆς θεολογίας ἐπώνυμος»[63].

Ὑποδείγματα ρητορικότητας[64] οἱ λόγοι του ἐκεῖνοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀλλὰ καὶ οἱ πολυάριθμοι ἄλλοι ποὺ κατὰ διάφορες περιπτώσεις ἐκφώνησε, τὸν κατατάσσουν στοὺς μεγάλους καλλιτέχνες τοῦ λόγου. Διαδιδόταν ὅτι πολλοὶ ἐρχόντουσαν ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴ Δύση γιὰ νὰ τὸν ἀκούσουν.

Οἱ ὁμιλίες του ἀποτελοῦν τὸ σοβαρότερο μέρος τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Γρηγορίου. Ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς 45 περίπου λόγοι του — πανηγυρικοί, ἠθικοί, στηλιτευτικοί, δογματικοί.

Στενογράφοι αὐτοσχέδιοι ἀλλὰ καὶ ἐπισημότεροι, ἄλλοτε φανερὰ καὶ ἄλλοτε κρυφά (: φανεραὶ καὶ λανθάνουσαι γραφίδες ...) παρακολουθοῦσαν τὸν Γρηγόριο κατὰ τὶς ὁμιλίες του καὶ κατέγραφαν τοὺς λόγους του. Κατόπιν, φαίνεται, πρὶν κυκλοφορήσουν εὐρύτερα, ὁ Γρηγόριος τοὺς ἐπεξεργαζόταν καὶ κάπως προσεκτικότερα — πάντως ἡ ἐπεξεργασία αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ

62α. Εἶναι στίχος τοῦ ἴδιου τοῦ Γρηγορίου.

63. Χρ. Παπαδοπούλου, Γρηγόριος, σελ. 721, στηλ. γ΄· τὶς βαθειὲς θεολογικὲς γνώσεις του μνημονεύει καὶ ὁ ὑμνογράφος του: «πολύφημον καὶ θεοφόρον διδάσκαλον, τὸν μέγαν τῆς Ἐκκλησίας κήρυκα, τὸ θεῖον τοῦ Χριστοῦ στόμα, τὸν μέγαν ἐν θεολογίᾳ».

64. Πάντως δὲν ἦταν, ὅταν μιλοῦσε, τὸ πρῶτο μέλημά του, τὸ νὰ ἐμφανιστεῖ σὰν ρήτορας. Ὁ Γρηγόριος δὲν ζητοῦσε νὰ παρασύρει τοὺς ἀκροατὲς του. Βασικὰ τὸν ἐνδιέφερε ἕνα: νὰ τοὺς διδάξει, νὰ τοὺς μεταδόσει «τὸν λόγον τῆς ἀληθείας».

τοὺς ἔχει στερήσει τὴ θερμότητα καὶ τὸν παλμὸ τῆς πρώτης ἐκφωνήσεώς τους.

Ζοῦσε ἀκόμα ὁ Γρηγόριος ὅταν οἱ λόγοι του αὐτοὶ μεταφράστηκαν στὰ λατινικά, τὰ συριακὰ καὶ ἀρμενικά· φαίνεται καὶ σ' ἄλλες γλῶσσες[65].

Ἀντιδράσεις

Ἡ μεταστροφὴ πολλῶν ἀρειανῶν στὴν Ὀρθοδοξία ἐξ αἰτίας τῶν πύρηνων λόγων τοῦ Γρηγορίου ἐναντίον των, ἔκανε τὴν ἡγεσία τοῦ ἀρειανισμοῦ νὰ ἀνησυχήσει καὶ νὰ ἀποφασίσει νὰ ἀντιδράσει ἐναντίον του μὲ κάθε μέσο – καὶ μὲ ἀνεπίτρεπτα ἀκόμα.

Τὸν κατηγόρησαν ὅτι διδάσκει τὴν πολυθεΐα (προφανῶς γιατὶ μιλοῦσε περὶ τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδας, ἐνῶ οἱ ἀρειανοὶ δεχόντουσαν ἕνα μόνο Θεό, τὸν πατέρα) καὶ (ὅπως κάποτε ἕναν ἄλλο μεγάλο τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδας) ὅτι «εἰσάγει καινὰ δαιμόνια». Τὸν κατηγόρησαν ἐπίσης ὅτι συγκεντρώνοντας τοὺς ὀρθόδοξους καὶ ἀναζωπυρώνοντας σ' αὐτοὺς τοὺς παληοὺς τους ἐνθουσιασμούς, δημιουργοῦσε ἑστίες ταραχῶν ἐπικίνδυνες γιὰ τὴν αὐτοκρατορία[66].

Ὁ φανατισμὸς τῶν ἀρειανῶν ἔφτασε μέχρι τοῦ σημείου νὰ τοῦ ἐπιτεθοῦν νύχτα μέσα στὸ ναό, ὅπου ὁ Γρηγόριος ἐπιτελοῦσε τὰ καθήκοντά του. Ἦταν ἡ νύχτα τῆς 21 Ἀπριλίου τοῦ 379. Ὁ Γρηγόριος ἐβάφτιζε τὴν ὥρα τῆς ἐπιθέσεως κατηχουμένους... Τὸ γεγονὸς τῆς ἐπιθέσεως τὸ περιέλαβε σὲ κάποιους στίχους του:

«Λίθους παρήσω τὴν ἐμὴν πανδαισίαν,
«Ὧν ἕν τι μέμψοιμ'(ι) (:ποὺ τοὺς κατηγορῶ γιὰ ἕνα μόνο)
«οὐ γάρ ἦσαν εὔστοχοι (: ὅτι δὲν πέτυχαν τὸ στόχο τους, ποὺ ἦταν βέβαια αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος)[67].

Ἡ ἐπέμβαση τοῦ Θεοδοσίου

Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀρείου παρ' ὅλο ὅτι μειώνονταν διαρκῶς κατὰ τὸν ἀριθμό, ὅμως γίνονταν – ἴσως καὶ γι' αὐτό – ὁλοένα πιὸ ἐπιθετικοί. Κυριολεκτικὰ εἶχαν ἐκτραχηλισθεῖ. Αὐτὸ εἶναι ποὺ τελικὰ ὤθησε τὸν τότε αὐτοκράτορα Θεο-

---

65. Δὲν μεταφράστηκαν μόνο. Εἶχαν καὶ μιὰ εὐτυχέστερη τύχη: ἀποτέλεσαν κείμενα ποὺ εὐθὺς ἀπὸ τὸν ἑπόμενο αἰώνα ἄρχισαν νὰ σχολιάζονται σὰν βασικὰ γιὰ τὴν ὀρθοδοξία ἀπὸ τοὺς διαπρεπέστερους θεολόγους. Πολλοὶ ἐξ ἄλλου ὑπῆρξαν οἱ ὑμνογράφοι τῆς ἐκκλησίας μας ποὺ δανείστηκαν λόγια καὶ φράσεις ἀπὸ τὶς ὁμιλίες ἢ τὰ ποιήματα τοῦ Γρηγορίου γιὰ τὴν καλύτερη σύνθεση τῶν ὕμνων τους.

66. Χρ. Παπαδοπούλου, Γρηγόριος, σελ. 720, στήλ. α'.

67. Λέγεται ὅτι καὶ κατὰ τὴν ὥρα τοῦ λιθοβολισμοῦ του ὁ Γρηγόριος παρέμεινε ἀτάραχος καὶ πολὺ ψηλότερα ἀπὸ τοὺς εἰσβαλλόντες ἱστάμενος ἠθικά, παρακαλοῦσε νὰ τοὺς δοθεῖ συγγνώμη. Χαρακτήρας πράος καὶ ἀνεξίκακος συγχωροῦσε εὔκολα ὅσους τὸν πίκραιναν. Ἐφάρμοζε καὶ στὴν πράξη αὐτὰ ποὺ ὁ ἴδιος ἔγραφε: ἔα ληρεῖν – ἄφηνέ τους νὰ φλυαροῦν – τοὺς πολεμοῦντας καὶ περιχάσκειν ὡς κύνας ὑλακτοῦντας διηνεκῶς (βλ. Λέων. Φιλιππίδου, Αἱ λύπαι..., σελ. 6· παραπέμπει εἰς Migne P.Gr. 35,85).

δόσιο (αὐτὸν ποὺ ἡ ἱστορία ἐχαρακτήρισε ὡς μεγάλο) νὰ ἀποφασίσει νὰ ἐπέμβει – ὑπέρ τῆς Ὀρθοδοξίας, βέβαια, γιατὶ αὐτὸν δὲν εἶχαν κατορθώσει νὰ τὸν μεταστρέψουν ἀπὸ τὴν ὀρθὴ πίστη οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀρείου[68]. Ὁ αὐτοκράτορας ἄλλωστε ἐγνώριζε ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους του ἦσαν ἂν ὄχι φανερὰ ὀρθόδοξοι τουλάχιστον κρυπτορθόδοξοι.

Πίστεψε ὅτι πολὺ θὰ συντελοῦσε στὴν ἀποκατάσταση τῆς ὁμαλότητας τὸ νὰ ἔθετε ἐπικεφαλῆς τῆς ὀρθοδοξίας πρόσωπο τοῦ κύρους τοῦ Γρηγορίου. Ὁ Γρηγόριος σεμνός, πάντοτε ὑποφέροντας ἀπὸ κάποια ἀσθένεια καὶ πάντοτε, κυρίως, δείχνοντας κάποιον φόβο μπρὸς στὰ ἀξιώματα καὶ τὶς εὐθύνες ποὺ συνεπάγονται, ἑτοιμάστηκε καὶ πάλι νὰ φύγει ἀπὸ τὴ βασιλεύουσα. Τὸν ἐμπόδισε ὅμως τελικὰ ὁ Θεοδόσιος[69]. Ἔτσι τὸ 380 βρίσκει τὸ Γρηγόριο, τὸν τόσο μὴ ἐπιζητοῦντα τὴν προβολὴ καὶ τὰ ἀξιώματα στὴν ὕψιστη μέσα στὴν Ὀρθοδοξία θέση τοῦ Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

Εὐθὺς μετὰ ὁ Θεοδόσιος φρόντισε γιὰ τὴ σύγκληση μιᾶς νέας Οἰκουμενικῆς Συνόδου (εἶναι αὐτὴ ποὺ πῆρε τὸν ἀριθμὸ δύο στὴ σειρὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων· συνῆλθε τὸν Μάϊο τοῦ 381). Ἀπὸ τὰ πρῶτα μελήματα τῶν συνελθόντων ὑπῆρξε ἡ ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς τοῦ Γρηγορίου ὡς πατριάρχη. Μετὰ ἀπὸ λίγο ὁ Γρηγόριος ἀνέλαβε καὶ τὴν προεδρία τῆς Συνόδου.

Ὅμως ἀσυμβίβαστος στὰ θρησκευτικὰ θέματα, μὲ ἔντονη τὴ δυσπιστία γιὰ κάθε πρόσωπο προερχόμενο ἀπὸ τὸν ἀρειανισμὸ ἀλλὰ καὶ μὲ ἔλλειψη διπλωματικότητας, ἴσως δὲν ἦταν ὁ Γρηγόριος τὸ πλέον κατάλληλο πρόσωπο γιὰ τὴν προεδρία. Οἱ πρόεδροι πρέπει νὰ χαρακτηρίζονται καὶ ἀπὸ ἕνα κάποιο πνεῦμα διαλλακτικότητας...

---

68. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀντίδραση κατὰ τοῦ ἀρειανισμοῦ τοῦ Θεοδοσίου ὑπῆρξε μὲν ἔντονη πλὴν περιορίσθηκε μόνο σὲ ἀπαγορεύσεις τελέσεως τῶν τελετῶν τῶν ἀρειανῶν, σὲ φυλακίσεις ἢ σὲ ἐξορίες. Δὲν ἐπροχώρησε καὶ μέχρι θανατικῶν καταδικῶν (ὅπως σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ἔγινε ἀργότερα στὴ Δύση...). Μόνο ἡ ἐκτέλεση, τὸ 386, ἑνὸς ὀνόματι Πρισκελλιανοῦ ἀναφέρεται ἀλλὰ αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἐκτελέστηκε ὄχι μόνο γιατὶ ἦταν αἱρετικὸς (λέγαν ὅτι ἀνῆκε στὸ μανιχαϊσμό, ἕνα εἶδος θρησκείας στὴν ὁποία περιλαμβάνονταν στοιχεῖα ἀπὸ τὸ χριστιανισμὸ ἀλλὰ καὶ τὸ Ζωροαστρισμὸ καὶ τὸ Βουδισμό) ἀλλὰ ἐπειδὴ ἐπιδιδόταν (καὶ αὐτὸ ἦταν τὸ βαρύτερο ποὺ τὸν ὁδήγησε στὴν θανάτωσή του) σὲ μαγεῖες.

69. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν ἡμερῶν, τῆς προσφορᾶς τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου στὸ Γρηγόριο καὶ τῶν ἀλλεπαλλήλων ἀρνήσεών του, παρουσιάστηκε διεκδικητὴς τοῦ ἴδιου θρόνου, καὶ ὁ Μάξιμος, ἕνας φιλόσοφος ἱερωμένος ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, φίλος κάποτε τοῦ Γρηγορίου. Ὁ Μάξιμος εἶχε ὀπαδοὺς ὄχι μόνο στὴν Αἴγυπτο ἀπ' ὅπου προερχόταν ἀλλὰ καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ προσπάθησαν, παρὰ τὴν τάξη καὶ παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν νομιμοφρόνων ὀρθοδόξων νὰ στέψουν τὸν Μάξιμο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ὅμως μόλις ὁ λαὸς πληροφορήθηκε τὶς προσπάθειές τους ἐξεγέρθηκε, ἐπετέθη καὶ διέκοψε τὴν τελετὴ τῆς στέψεώς του. Ὡστόσο οἱ ὀπαδοί του δὲν ὑπεχώρησαν. Τὸν ὁδήγησαν (αὐτὰ εἶναι τὰ ἀμίμητα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας) σ' ἕναν παρακείμενο σταῦλο καὶ ἐκεῖ μὲ βία, ἀντικανονικότητα καὶ, βέβαια, κωμικά, συμπλήρωσαν τὴν «ἐκλογή», τὴν ὁποία παρὰ ταῦτα φαίνεται δέχτηκαν σὰν ἔγκυρη πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους τῆς Αἰγύπτου, ἀπὸ τὴν ὁποία καταγόταν ὁ Μάξιμος. Σ' αὐτὲς τὶς ἱλαροτραγωδίες καὶ ἄλλες ἀνάλογες παρασκηνιακὲς κινήσεις ἔσπευσε νὰ δώσει ἕνα τέλος ὁ Θεοδόσιος ἀνακηρύσσοντας, στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, πατριάρχη τὸ Γρηγόριο. Γιὰ τὸ Μάξιμο καὶ τὴ φαρσοειδὴ ἐκλογή του δὲν ξανάγινε λόγος (βλ. σχετικὰ καὶ Χρ. Παπαδοπούλου, Γρηγόριος..., σελ. 721, στήλ. β'.

Ἡ δυσπιστία αὐτὴ τοῦ Γρηγορίου ἀπέναντι σὲ ὁρισμένους ἀρχιερεῖς καὶ τὸ ἀπόλυτο τῶν ἐν γένει ἀπόψεών του, κάθε ἄλλο βέβαια παρὰ συντελοῦσαν στὴν πρόοδο τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου. Εἶχε ἐξ ἄλλου καὶ ὁρισμένες ἄλλες, θεολογικοῦ χαρακτήρα αὐτές, ἀπόψεις ποὺ δὲν φαίνεται ὅτι γινόντουσαν ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὰ λοιπὰ μέλη τῆς Συνόδου: ζητοῦσε, φερ' εἰπεῖν, νὰ μετατραπεῖ ἐν μέρει τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως ὥστε νὰ χαρακτηρίζεται ρητῶς σ' αὐτὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα σὰν Θεὸς ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα μέλη ἤθελαν νὰ ἀρκεστοῦν σὲ μιὰ περιφραστικὴ ἔκφραση δηλωτικὴ ἁπλῶς τῆς θειότητας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Ὅλες αὐτὲς τὶς δυσχέρειες ποὺ προκαλοῦσε ἡ θεωρητικὴ ἀκαμψία του, τὶς ἀντιλαμβανόταν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος. Εὐαίσθητος καὶ πάντοτε ζώντας κάτω ἀπὸ τὸ φόβο μὴν παρεξηγηθοῦν οἱ ἐνέργειές του, ἀποφάσισε, τελικά, γιὰ τρίτη (ἢ γιὰ ποιὰ ἄραγε κατ'ἀριθμὸν φορά;) νὰ ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια καὶ νὰ ἀναζητήσει καὶ πάλι τὴ γαλήνη κάποιας ἀπομακρυσμένης μονῆς. Ἔπαυσε νὰ μετέχει τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου παρὰ τὶς πολλὲς ἀντίθετες παρακλήσεις τῶν λοιπῶν μελῶν. Ἀποχωρώντας ἐξεφώνησε ἕνα μνημειώδη, ὅπως ἐθεωρήθηκε, λόγο, τὸν περίφημο «Συντακτήριο» λόγο του, μὲ τὸν ὁποῖο εὐχόταν κυρίως ἡ παραίτησή του νὰ βοηθήσει στὴν ἄρση τῶν ἀντιθέσεων μεταξὺ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας (αὐτῶν τέλος πάντων τῶν ἀντιθέσεων ποὺ ἐφαίνονταν ὅτι εἶχαν προκληθεῖ ἀπὸ τὴ δική του ἐμμονὴ σὲ ὁρισμένες ἀπόψεις καὶ στὴν ἀποκατάσταση τῆς γαλήνης στὸ κυλινδούμενο σκάφος τῆς Ἐκκλησίας. «Ἱκετεύω, ὑμᾶς, τοὺς ἔλεγε, πρὸς τῆς Τριάδος αὐτῆς, καλῶς τε καὶ εἰρηνικῶς διαθέσθαι τὰς πρὸς ἀλλήλους· εἰ δέ τι ὑμῖν ἐγὼ τῆς διαστάσεως αἴτιος, οὐκ εἰμὶ σεμνότερος Ἰωνᾶ τοῦ προφήτου (:κι ἂν νομίζετε ὅτι ἐγὼ εἶμαι ὁ αἴτιος τῆς μεταξὺ σας διαστάσεως γνωμῶν καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶμαι διστακτικότερος τοῦ προφήτη Ἰωνᾶ, ἕνα σᾶς λέω) βάλετε με εἰς τὴν θάλασσαν καὶ παύσεται ἀφ' ὑμῶν ὁ κλύδων τῶν ταραχῶν; αἱροῦμαι παθῶν ὅ,τι ἂν βούλησθε (: θὰ διάλεγα ἀπὸ τὰ κακὰ καὶ τὶς τιμωρίες ὅποια σεῖς θελήσετε) καίπερ ἀθῷος ἄν, τῆς ὑμῶν ὁμονοίας ἕνεκεν (: γιὰ χάρη τῆς ὁμόνοιας σας)· θρόνον ἐξώσατε, πόλεως ἀπελάσατε; μόνον τὴν ἀλήθειαν καὶ εἰρήνην ἀγαπήσατε».

Κατόπιν προχώρησε καὶ σὲ κάτι σοβαρότερο: παραιτήθηκε καὶ ἀπὸ τὸ ἀξίωμά του ὡς πατριάρχη! Ἡ ἔντονη ζωὴ τῆς Κωνσταντινούπολεως, οἱ ἀγῶνες του κατὰ τῶν ἀρειανῶν, ἡ ἄσκηση τῶν βαρειῶν καθηκόντων τοῦ πατριάρχη τὸν εἶχαν κουράσει ἀληθινά. Στὰ παραπάνω ἦρθαν νὰ προστεθοῦν καὶ κάποιοι ψίθυροι γιὰ τὴν μὴ κανονικότητα δῆθεν τῆς ἐκλογῆς του. Ὅλ' αὐτὰ ὁδήγησαν τὸν ὑπερήφανο καὶ ἀνυπότακτο Γρηγόριο στὸ νὰ ἐγκαταλείψει τὰ πάντα καὶ ὅπως εἴπαμε, νὰ παραιτηθεῖ: «Κουραστήκαμε ἀγωνιζόμενοι πρὸς τὸν φθόνον καὶ πρός τοὺς ἱεροὺς ἐπισκόπους, οἱ ὁποῖοι κατέστησαν τὸ πρόβλημα τῆς πίστεως πάρεργον τῶν προσωπικῶν φιλονεικιῶν των. Διὰ τοῦτο ἐθεωρήσαμεν καλὸν νὰ ἀνακρούσωμεν πρύμναν, ὅπως λέγουν, καὶ νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὸν ἑαυτόν μας...»[70].

Ὁ πατριαρχικὸς θρόνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔχανε μὲ τὴν παραίτη-

70. Παν. Χρήστου, Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ..., σελ. 6.

σή του ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀξιολογότερους ἐκπροσώπους του. Ὁ αὐτοκράτορας κατανοώντας τὴν ψυχική του κατάσταση καὶ τὴ σωματικὴ του κόπωση δέχτηκε, χωρὶς πιὰ ἀντιρρήσεις, τὴν παραίτησή του[71].

V. ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Τελικά, τὸ καλοκαίρι τοῦ 381 ὁ Γρηγόριος ἔφυγε ἀπὸ τὴν βασιλεύουσα γιὰ τὴν ἰδιαίτερή του πατρίδα τὴν Ἀριανζό. Ἐκεῖ στὸ κτῆμα του, στὴ μικρὴ κώμη τῆς Καππαδοκίας, κοντὰ στὴ Ναζιανζό, ὅπου εἶχε δεῖ τὸ φῶς, ἐκεῖ φαίνεται ὅτι πίστευε ὅτι ἔπρεπε νὰ κλείσει καὶ τὸν κύκλο τῆς ζωῆς του:

»...ὅλοι ἐμεῖς γεννιόμαστε
»καὶ σὰν τὰ ρεύματα τοῦ Εὐρίπου ποὺ στρέφουν ξανὰ πίσω
»γυρίζουμε στὴ γῆ (... τῆς γέννησής μας)
»Κι' ἀπ' τὰ ἀνθρώπινα κανένα δὲν μένει τὸ ἴδιο μέχρι τέλους,
»οὔτε κακό, οὔτε ἀγαθό...
»οὔτε ὁ κακὸς γνωρίζει ποῦ θὰ καταλήξει στὸ τέλος
»οὔτε ἡ ἀρετὴ μένει στερεὰ στοὺς ἀγαθοὺς ἀλλὰ (τὴν) κολοβώνει
»ὁ φθόνος...
»... ἐκεῖνος εἶναι ἄριστος ποὺ τραβάει τὸν ἴσιο δρόμο (ἐκεῖνος δ' ἐστὶν ἄριστος
ὃς ἰθείην ὁδὸν ἕλκει»[72]).

Κατέφευγε στὴν Ἀριανζὸ γιὰ νὰ βρεῖ τὴ γαλήνη καὶ τὴν εἰρήνη[73] ποὺ

---

71. Τὸν κατηγόρησαν ὅτι κατὰ τὸ τέλος τῆς διαμονῆς του στὴν Κωνσταντινούπολη ἔδειξε δειλία μπρὸς στοὺς ἐχθρούς του καὶ ὅτι, χωρὶς πλήρη τὴ συναίσθηση τῆς εὐθύνης του, ἐγκατέλειψε τὰ πάντα καὶ ἔφυγε γιὰ τὴν ἰδιαίτερή του πατρίδα. Δὲν ἔχουν δίκηο. Ἄλλωστε μὴ λησμονοῦμε ὅτι δυὸ δεκαετίες ἀργότερα, κατὰ ἀνάλογο κάπως τρόπο, παραιτήθηκε ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος χωρὶς κανένας νὰ βρεθεῖ νὰ τὸν κατηγορήσει γιὰ ἀδυναμία ἢ γιὰ ἔλλειψη εὐαισθησίας ἀπέναντι στὸ καθῆκον του. Ἄλλωστε κανένας δὲν ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Γρηγόριος, ὁ τόσο ἀσθενικὸς κατὰ τὸ σῶμα, εἶχε τὴ δυναμικότητα τοῦ Ἰωάννη ἢ τοῦ Βασιλείου ἢ τοῦ Ἀθανασίου. Πάντως ἤξερε καὶ αὐτὸς νὰ δίνει τὶς μάχες του γιὰ χάρη τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας καὶ – τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότερο – νὰ τὶς κερδίζει. Μὲ τὸν τρόπο του βέβαια: τὸν ἤπιο καὶ κατὰ βάση ἀπευθυνόμενο στὸ συναισθηματικὸ κόσμο τῶν ἀκροατῶν του καὶ τῶν ἀντιπάλων του. Ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι ἀπαραίτητο μιά, σ' ἕνα ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο, διδόμενη «μάχη», νὰ ἀσκεῖται, γιὰ νὰ φέρει θετικὰ ἀποτελέσματα, δυναμικά. Πολλοὶ εἶναι οἱ δρόμοι ποὺ μποροῦν νὰ ὁδηγήσουν στὰ ἐπιθυμητὰ ἀποτελέσματα. Τέλος, τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Γρηγόριος κάθε ἄλλο παρὰ ἀκαίρως τὴν ἄφηνε, ὅπως προσπάθησαν ὁρισμένοι κακόπιστοι νὰ τὸν κατηγορήσουν. Ὅταν ἀποχωροῦσε τὸ «κράτος» τῶν ἀρειανῶν εἶχε πιὰ ὁριστικὰ καμφθεῖ καὶ ἡ ὀρθοδοξία εἶχε καὶ πάλι ἀποκατασταθεῖ στοὺς ναοὺς τῆς βασιλεύουσας.

72. Μετάφραση Πατρὸς Νικοδήμου, Ἡ Ἱκεσία ..., σελ. 151-3. Πάντως δὲν ἐγύρισε κατ' εὐθείαν στὴν Ἀριανζό. Τὴν 1η Ἰανουαρίου 382 βρισκόταν στὴν Καισάρεια καὶ ἐκφώνησε ἐκεῖ τὸν περίφημο καὶ γνωστὸ λόγο του στὴ μνήμη τοῦ μεγάλου φίλου του Βασιλείου. Κατόπιν παρέμεινε καὶ πάλι, γιὰ δυὸ μάλιστα ὁλόκληρα χρόνια, στὴ Ναζιανζὸ τῆς ὁποίας πάντοτε ἐχήρευε ἡ ἐπισκοπή. Ὅταν καὶ αὐτὴ συμπληρώθηκε (μὲ τὴν ἐκλογὴ σὰν ἐπισκόπου τοῦ ἐξάδελφου τοῦ Γρηγορίου, Εὐλαλίου), τότε μόνο ἀποσύρθηκε στὴν Ἀριανζό.

73. Εἰρήνη φίλη, ἔγραφε , τὸ γλυκὸ πρᾶγμα καὶ ὄνομα ποὺ ἔδωκα τώρα εἰς τὸν λαὸν καὶ ἔλαβα ἐπίσης ἀπ' αὐτόν... Εἰρήνη φίλη, σπουδή μου καὶ καλλώπισμα... εἰρήνη φίλη, τὸ παρὰ πάντων ἐπαινούμενον καλόν, ἀλλ' ὑπ' ὀλίγων φυλασσόμενον... Πόσον πολὺ σ' ἐπιθυμῶ καὶ «χαῖρε» ἐγὼ σοῦ λέω πιὸ διαφορετικότερα ἀπ' τοὺς ἄλλους. Ὅταν μαζί μας εἶσαι, μέσα στὰ

ἀποζητοῦσε καὶ ὄχι σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πλησίον μοναστήρια, γιατὶ φαίνεται ὅτι καὶ αὐτὰ ἀκόμα, μὲ τὴν πληθώρα τῶν μοναχῶν ποὺ συνήθως εἶχαν – τὸ Βυζάντιο ζοῦσε σὲ μιὰ διαρκῆ ἔξαρση τοῦ μοναχισμοῦ... – δὲν ἱκανοποιοῦσαν τὴν ψυχὴ τοῦ γέροντα Γρηγορίου – γέροντα λόγω κυρίως τῶν ἀσθενειῶν του, ὄχι βέβαια λόγω τῶν χρόνων, γιατὶ τότε μόλις εἶχε ὑπερβεῖ τὰ πενῆντα χρόνια τῆς ζωῆς του...

Στὸ πατρικό του κτῆμα στὴν Ἀριανζὸ ἔμεινε σ' ἕνα οἰκίσκο μὲ λίγα δέντρα κοντὰ σὲ μιὰ μικρὴ πηγή[74]. Περνοῦσε τὶς μέρες του μελετώντας θεολογικὰ ἔργα καὶ γράφοντας σὰν «γέρων κύκνος» ποιήματα – τὰ περισσότερα ποιήματα τῆς ζωῆς του ἐκεῖ στὸ μικρὸ σπιτάκι τῆς Ἀριανζοῦ τὰ ἔγραψε[75]. Βυθισμένος στὶς μελέτες του, παραδομένος στὶς σκέψεις του καὶ στὶς ἀναμνήσεις του, δὲν λησμονοῦσε νὰ γράφει καὶ πλῆθος ἐπιστολὲς στοὺς φίλους καὶ τοὺς παληούς του μαθητὲς ποὺ δὲν ἔπαυε νὰ τοὺς ἀγαπάει. Σώζονται 214 ἐπιστολές του (βέβαια ὄχι ὅλες γραμμένες σ' αὐτὴν τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του).

Ἡ ἐπιστολογραφία ἦταν ἕνα φιλολογικὸ εἶδος ποὺ ἄκμαζε κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη – ἐξακολούθησε ἄλλωστε νὰ ἀκμάζει μέχρι σχεδὸν τῶν ἡμερῶν τῶν πατέρων μας.

Ἐνῶ ὅμως οἱ ἐπιστολὲς ἄλλων, ὅπως λ.χ. τοῦ διδασκάλου τοῦ Γρηγορίου, Λιβάνιου, ἐμφανίζονται πολὺ τυποποιημένες καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν στεγνές, ἔτσι ποὺ δύσκολα νὰ προκαλοῦν σήμερα τὸ ἐνδιαφέρον, οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Γρηγορίου ἀποτελοῦν ἀπόλαυση καὶ γιὰ τὸν σύγχρονο ἀναγνώστη ἔτσι ποὺ καθρεφτίζουν τὶς προσπάθειές του νὰ ἐπικοινωνήσει, νὰ βρεῖ ἀνταπόκριση στὶς καρδιὲς τῶν ἀγαπητῶν του προσώπων[76,77].

Ἔργα

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο ποὺ ἄφησε ἦταν μεγάλο: Πρῶτα θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦνε οἱ 45 λόγοι ποὺ ἐξ αἰτίας τοῦ βαθύτατου θεολογικοῦ περιεχομένου τῶν περισσοτέρων τους τοῦ ἔδωσαν τελικά, ὅπως εἴπαμε, τὸν χαρακτηρι-

---

φυλλοκάρδια μου σὲ κλείνω, κι ὅταν μακριά μας βρίσκεσαι, μὲ θρήνους καὶ μὲ δάκρυα, γιὰ νἄρθεις, σὲ φωνάζω. (Μετάφραση Θεοδ. Κωνσταντίνου, Οἱ τρεῖς Ἱεράρχες, σελ. 58).

74. Παν. Χρήστου, Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ ..., σελ. 6.

75. Ἀνάμεσα στὰ ποιήματά του αὐτὰ καὶ ἕνα πολὺ χρήσιμο γιὰ ὅποιον ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ μεγάλου ἐκείνου ἄνδρα τῆς χριστιανωσύνης. Εἶναι τὸ ποίημά του τὸ ἐπιγραφόμενον «Εἰς τὸν ἑαυτοῦ βίον».

76 Πάντοτε ἐμφανίζει ἐνδιαφέρον ἡ ψυχογραφία ἑνὸς προσώπου σὰν τὸ Γρηγόριο. Βλ. Παν. Χρήστου, Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ ..., σελ. 4. Τοῦ Ἰδιου καὶ ἡ μετάφραση τοῦ χωρίου τοῦ «Συντακτηρίου» ποὺ παρατίθεται στὸ κείμενο.

77. Μὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του προσπαθοῦσε ἀκόμη νὰ βοηθήσει στὴ λύση ὁρισμένων ἐπιμάχων θεολογικῶν θεμάτων. Ἔδινε «μάχη» μὲ τὰ γράμματα του. Ἀπὸ χρόνια σχεδίαζε τὴ νέα αὐτὴ φάση τῶν ἀγώνων του. Στὸν «Συντακτήριο» λόγο (P. Gr. 36. 4,92) ποὺ ἐκφώνησε ὅπως εἴδαμε στὴν Κωνσταντινούπολη εἶχε πεῖ: θὰ σιγήσει εἰς τὸ ἔξῆς ἡ δεικτικὴ καὶ φλύαρη γλώσσα, ἀλλὰ βέβαια δὲν θὰ σιγήσει ὁλοσχερῶς, διότι θὰ πολεμήσει μὲ τὴν χεῖρα καὶ τὴν μελάνην (Βλ. Παν. Χρήστου, Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ..., σελ. 13).

σμό τοῦ θεολόγου. Θά πρέπει μεταξύ τῶν σημαντικότερων νά ἀναφερθοῦν οἱ δύο «Κατ' Ἰουλιανοῦ» στηλιτευτικοί λόγοι του καί οἱ δογματικοί του πού ἐκφωνήθηκαν τά ἔτη 379 καί 380, ὅπως ὁ «Περί δόγματος», οἱ πέντε «θεολογικοί» του, τέλος ὁ περίφημος ἐκεῖνος «Εἰς τό Ἅγιον βάπτισμα». Ἔγραψε λόγους ἐγκωμιαστικούς, ἐπιτάφιους (ὅπως τόν περίφημο «Εἰς τόν Μέγαν Βασίλειον»), ἑορταστικούς καί λόγους ἀναφερόμενους στήν ἐκκλησιαστική διοίκηση καί εὐταξία. Ἐπίσης ἄλλους πού τούς ἐκφώνησε μέ τήν εὐκαιρία προσωπικῶν γεγονότων, ἀλλά πού παρουσιάζουν πάντως καί αὐτοί ἐνδιαφέρον, ὅπως λ.χ. ἐκεῖνο τόν «Ἀπολογητικό τῆς εἰς Πόντον φυγῆς» ἤ τόν «Ἀπολογητικό ἡνίκα ἐπίσκοπος ἐχειροτονήθη Σασίμων». Ἔπειτα πρέπει νά μνημονευθοῦν οἱ ἐπιστολές του, γιά τίς ὁποῖες μιλήσαμε πιό πάνω. Τέλος ἀνάγκη νά ἀναφερθοῦν τά 408 ποιήματα πού κατέλιπε ὁ μεγάλος ἱεράρχης. Ἄλλα γιομάτα ἀναμφισβήτητο λυρισμό[78] καί ἄλλα θεολογικοῦ περιεχομένου (πού βέβαια ὁ σκοπός τους τά ἀπομακρύνει κάπως ἀπό τούς χώρους τῆς ἄδολης ποιήσεως[79]).

Ὁ θάνατος

Τό 389, ὁ Γρηγόριος, τό αἰσθανόταν καί ὁ ἴδιος, ἦταν πολύ πιά κοντά στό θάνατο. Ἔγραφε – γιατί ἀκόμα ἔγραφε! – σ' ἕνα φίλο του, τόν Ἀμβούργιο, γερμανό στρατηγό τῶν Βυζαντινῶν ὅτι «μετεῖχε ἤδη τοῦ βίου τόσον ὀλίγον ὥστε μόνον νά ἀνασαίνει»[80].

Ἑτοιμαζόταν πιά γιά τή μεγαλύτερη φυγή τῆς ζωῆς του : ὄχι ἀπό τήν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων πρός τήν ἔρημο – τώρα ἡ νέα φυγή θάχε πιό ὁλοκληρωτικό χαρακτήρα, θάταν πρός τά ἐπάνω...[81] Οἱ ἀγωνίες του, οἱ ἀγῶνες του καί οἱ θλίψεις του στή γῆ ἐτέλειωναν. Ἔφτανε ἡ ὥρα πού θά τοῦ ἀνοιγόταν ἡ ἀπεραντωσύνη τοῦ φωτεινοῦ παραδείσου. Ἦταν 61 ἐτῶν. Ἑτοίμασε ὁ ἴδιος τά λόγια πού ἤθελε νά γραφτοῦν στό μνημεῖο του – ἕνα ἐπίγραμμα πού ἀποτελοῦσε συνάμα καί μιά σύνοψη τοῦ βίου του.

»Χριστέ βασιληᾶ, γιατί μ' ἔδεσες μέ τοῦτα ἐδῶ τά δίχτυα τῆς σάρκας;
»Γιατί, σέ τοῦτο τό βίο μ' ἔβαλες κάτω ἀπό τέτοιον ἀντίπαλο; (κι ἐννοοῦσε [τίς ἀπαιτήσεις τοῦ σώματος)

---

78. Γεμάτο τέτοιο λυρισμό, μεταξύ τῶν ἄλλων καί τό μικρό του ποίημα «Εἰς τήν ἔξοδον» (Βλ. P.Gr. 37. 1419-1420, στίχ. 1-6 ἀπό τό περιοδικό «Ἡ δρᾶσις μας» (χωρίς τό ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ): Παρῆλθον ἄνθη, καιρός ἤγγικε θέρους/ λευκή δέ μοι θρίξ, ἡ δ' ἅλως καλεῖ στάχυν./ Ἀπῆλθεν ὄμφαξ, ἡ τομή δέ πλησίον./ Ληνός πατεῖται τῶν ἐμῶν ἤδη κακῶν./ Φεῦ ἡμέρας μοι τῆς κακῆς! ἦν ποῦ φύγω;/ Καί τίς γένωμαι; Ὡς δέος μ' ἁμαρτίας!.../ (Τέλειωσαν τά λουλούδια, τό καλοκαίρι ἔφθασε/ ἄσπρισαν τά μαλλιά μου, τ' ἀλώνι καρτερεῖ τόν στάχυν./ Τό ἄγουρο ἐγίνηκε σταφύλι, κοντεύει ὁ τρυγητός/ στό πατητῆρι τίς πατοῦν τίς ἄσχημές μου πράξεις./ Ἀλλοίμονο καί μ' ἔφθασε ἡ ἡμέρα ἡ κακιά! Πῶς νά τήν ἀποφύγω;/ Καί τί θέ ν' ἀπογίνω; Τρέμω τήν ἁμαρτία!

79. Ἰω. Κωνσταντίνου, Πατερικαί..., σελ. 53 ἑπ.

80. Ἐπιστολή 241, πρός «Ἀμβούργιον. P. Gr.37, 381.

81. Παν. Χρήστου, Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ ..., σελ. 11.

»... Γλυκειὰ ἦταν ἡ μητέρα μου κι ἤρθα στὸ φῶς ἀφοῦ ἐκείνη εὐχήθηκε καὶ προσευχήθηκε στὸ Θεό...

»...Ἄφθαρτη...
»Θερμὴ ἀγάπη φώτιζε τὴν ὄψη της καθὼς κοντά μου ξενυχτοῦσε
»...ὕστερα τὰ κύματα (τῶν κακῶν) μὲ παρέσυραν
»Ἀπομάκρυνα ἁρπακτικὰ χέρια...
»πολέμησα μ' ἀνθρώπους ποὺ δὲν ἦσαν φίλοι, συνάντησα ἀπιστίες
»στερήθηκα τοὺς γονεῖς, μὲ δυστυχίες κατακλύσθηκα
»Οὗτος ἐστιν ὁ βίος Γρηγορίου. Γιὰ τὰ κατοπινὰ νοιάζεται ὁ ζωοδότης Χριστός. Αὐτὰ γράψτε στὴν πέτρα[82]».

Αὐτὸς ὑπῆρξε, σὲ συντομία, ὁ «βίος τοῦ Γρηγορίου»

Ἀθήνα, 25.1.1979

82. Μετάφραση τοῦ σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ἀττικῆς καὶ Μεγαρίδος Νικοδήμου, Ἡ ἱκεσία ἑνὸς Ἁγίου, σελ. 274-275.